

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazma hüququnda

ƏLİYEVƏ MAHİNUR NATIQ QIZI

«AUDİTƏ İQTİSADI TƏHLİL PROSEDURLARI VƏ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ»

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402- «Mühasibat uçotu və audit»

İxtisas: «İstehsal siferasında mühasibat uçotu və audit»

Elmi rəhbər:
dos. H.A.Cəfərli _____

Magistr proqramının rəhbəri:
dos. R.N.Kazımov _____

Kafedra müdiri:
prof. S.M.Səbzəliyev _____

BAKİ-2016

MÜNDƏRICAT

Giriş.....3

I Fəsil. Auditdyaigtisadityaщлиlin тяшкилинин nəzəri əsasları.....8

1.1. Auditdyaigtisadityaщлилдən istifadənin ясасмярщяляляри.....8

1.2. Auditdyaigtisadityaщлилметодларындан istifadə prosedurları.....19

1.3. Auditdyaigtisadityaщлилдən istifadənin информасийамянябяляри.....27

II Fəsil. Auditdyaigtisadityaщлилдянистифадянинмявжуд prosedurlarıвяонунтякмиллящдирилмясиистигамятляри.....32

2.1. Auditdə iqtisadi təhlilin ilkin mərhələsinin мащийяти вя onun aparılması prosedurları.....32

2.2. Малийя hesabatlarının təhrif olunması фактларынын ащкар едилмяси prosedurları вя онун тякмиллящдирилмяси истигамятляри.....39

2.3. Kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin смярялилийинин qiymətləndirilməsi prosedurları вя онун тякмиллящдирилмяси истигамятляри....52

III Fəsil. Elektron idarəetмясистеминдəauditdyaigtisadityaщлилдən истифадя və onun тякмиллящдирилмяси.....57

3.1. Мцщасибат учотунда информасийа технолоэийасындан истифадянин тящлили.....57
3.2. Аудитор фяалийятиндя электрон идаряетмя системиндән истифадянин мювжуд тәcrübәсинин тящлили.....65
3.3. Мцштяриләгин электрон мялуматларындан истифадя етмякля аудитин апарылмасы методлары.....72

Нәticә	ВЯ
тяклифляр.....	82
Ядябийят	
сийащысы.....	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkә iqtisadiyyatın bazarın müәyyән münasibәtlәrinә uyğun inkişaf etmәsi, qarışıq tәşkilati-hüquqi formalı tәsәrrüfat subyektlәrinin yaranması idarәetmә yeni, tәsәrrüfatçılıq sisteminin formalaşması , milli iqtisadiyyatın дүnyanın qloballaşan tәsәrrüfat sisteminә inteqrasiyası Azәрbaycanda sivillәşән idarәetmә-nәzarәt formalarının yaranmasını labud edir.

Dünya iqtisadiyyatını inteqrasiya auditin müvafiq qaydalarla aparılmasının vahid sisteminin işlәнib hazırlanmasına gәtirib çıxarmışdır. Bu baxımdan auditin inkişafında әsaslı rol oynayan onun müxtәlif maliyyә әsaslandırılmaları zamanı cәlb edilmәsinә lazım olan informasiyanın maliyyә mühasibat hesabatin istifadәçilәrinә yönәldilmәsidir. Bununla yanaşı hesabatin doğruluğu anlayışı müvafiq tәsәrrüfat subyektlәrindә mühasibat uçotlarının aparılması üçün müәyyән edilmiş tәlәblәrә uyğun olmasındır.

Təsərrüfat subyektləri üçün auditin inkişafı audit yoxlamalarının məcburi aparılması barəsində qərarların qəbul edilməsinə kömək edir. Bu isə sonda onunla nəticələnir ki, bir çox hallarda audit hesabatın doğruluğu barəsində fikirlərin ifadə olunmasına yönəlmiş audit yoxlaması ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə auditor firmalarında dövlət maliyyə nəzarətinin keçirilməsi vacibliyi yaranmışdır, buna görə də metodologiyada məsələlərə yanaşma, və terminlərin eyniliyi vahidi, maliyyə nəzarətinin keçirilməsinə meyarlar, keçirilmə prosesindən asılı olmayaraq birmənalı mənaya malikdir, çünki əsas tendensiya təsərrüfat müəssisələrində mülkiyyət formalarının qarışması baş verir. Xüsusən də səhmdar kapitalı əsas götürülsə, onda onun tərkibində həm dövlət, həm də xüsusi kapitalı iştirak edir. Əgər İri səhmdar cəmiyyəti dövlət kapitalının iştirakı ilə nəzarət obyektinə olursa, auditor firması hesabın düzgünlüyünə nəzarət edir, amma bununla yanaşı dövlət mülkiyyətinin düzgün istifadəsi və qorunması yoxlanmalıdır..

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Auditdə iqtisadi təhlil prosedurlarının aparılması iqtisadi ədəbiyyatlarda, tədqiqat və tədris-metodiki xarakterli işlərdə öyrənilən və praktiki cəhətdən araşdırılan mövzulardandır. Auditdə iqtisadi təhlilin inkişafın konseptual və metodoloji tərəfləri Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən V.T.Novruzov, S.M.Səbzəliyev, H.A.Cəfərli, N.M.İsmayılov, C.B.Namazova, R.N.Kazımov Y.R.Mustafayev, Q.Ə.Abbasov, xarici ölkə alimlərindən İ.V.Pali A.D.Şeremet, V.İ Padolski, Q.V.Savitskaya, N.S.Şerbakov və s. əsərlərində müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmışdır.

Bununla belə ölkənin komməriya təşkilatlarında və təsərrüfat subyektlərində auditdə iqtisadi təhlilin inkişafının kompleks şəkildə öyrənilməsi və tətqiqi tələb olunur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi auditdə iqtisadi təhlil prosedurları və onun təkmilləşdirilməsi problemlərinə dair əməli təklif və tövsiyyələr hazırlamaqdır. Bunun üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

-Auditdə iqtisadi təhlilin mahiyyətini, metodunu və mərhələlərini göstərmək ;

- Müasir şəraitdə auditdə iqtisadi təhlilin terminologiyasının dəqiqləşdirmək;
- Auditdə iqtisadi təhlilin aparılması prosedurlarının məqsədin müəyyən etmək ;
- Auditdə iqtisadi təhlilin metodoloji prinsiplərini açıqlamaq və dəqiqləşdirmək ;
- Elektron idarəetmə sistemində auditdə iqtisadi təhlilin təkmilləşdirməsi istiqamətlərini müəyyən etmək ;
- Mühasibat uçotunda informasiya texnologiyasından istifadənin qaydalarını müəyyən etmək ;
- Audit fəaliyyətində elektron idarəetmə sistemindən istifadədə mövcud təcrübəni öyrənmək ;
- Müştərilərin elektron məlumatlarından istifadə etməklə auditin aparılması metodlarını aşkar etmək ;
- Kommersiya təşkilatlarının səmərəli qiymətləndirilməsi prosedurlarını və onların təkmilləşdirilməsini aprabasiya etmək ;

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Magistr dissertasiya işinin predmeti kommersiya təşkilatlarında auditdə iqtisadi təhlil prosedurları və onun təkmilləşdirilməsi problemləridir.

Tədqiqatın obyektı auditdə iqtisadi təhlilin mahiyyəti, mərhələləri, metodu onların aparılması prosedurları və elektron idarəetmə sistemində istifadənin səmərəliliyin müəyyən edilməsi metodikası və parametrləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasında auditin yaranması və inkişafına dair qəbul olunmuş qanunlar, onların icrası ilə bağlı Auditorlar Palatasının qəbul etmiş olduğu qərarlar, proqramlar həmçinin beynəlxalq standartlar , ölkəmizin və xarici ölkə alimlərinin bu sahəyə həsr olunmuş əsərlər təşkil edir.

Tədqiqat prosesində iqtisadi təhlilə xas olan spesifik metodlar və üsullarla yanaşı elmi idarəetmənin ümumi metodlarından qruplaşma. seçmə, müqayisə və digər iqtisadi metod və üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Auditdə iqtisadi təhlilin nəzəri, metodoloji və metodiki prosedurların yaxşılaşdırılmasında bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun

göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasında öz əksini tapır. Buna əsasən tədqiqatın elm yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Auditdə iqtisadi təhlilin ilkin mərhələsinin mahiyyəti və prosedurların aparılması daha da dəqiqləşdirilmiş və konseptual əsasları şərh edilmişdir;
- Ölkənin kommərsiya təşkilatlarında müxtəlif istiqamətlər üçün auditdə iqtisadi təhlilin mahiyyəti müəyyən edilmişdir;
- Müasir şəraitdə auditdə iqtisadi təhlilin metodları açıqlanmışdır;
- Kommərsiya təşkilatlarında auditdə iqtisadi təhlilin mərhələlərinin qiymətləndirilməsi qaydaları əsaslandırılmışdır;
- Təklif edilən mərhələdə prosedur modellərinə uyğun gələn və auditdə iqtisadi təhlilin aparılması üçün etibarlı informasiya işlənilib hazırlanmışdır;
- Auditdə iqtisadi təhlilin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilmişdir;
- Mühasibat uçotunda informasiya texnologiyasından istifadənin göstəricilər sistemi müəyyənləşdirilmişdir;

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqatın nəticələrindən kommərsiya xarakterli təsərrüfat subyektlərində auditə iqtisadi təhlil prosedurları və onun təkmilləşdirilməsinin nəzəri və metodiki problemlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Bundan başqa, dissertasiya işində irəli sürülən təkliflərin tətbiqi auditə iqtisadi təhlil prosedurlarından istifadənin səmərəli mexanizminin yaradılması üzrə tədbirlərin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsini təmin edə bilər.

Magistr dissertasiyasının quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 86 səhifədir.

Dissertasiya işinin «Аудит дия и гтисадитя щлилин тяшкилинин nəzəri əsasları» adlanan birinci fəslində аудит дия и гтисадитя щлил дән istifadənin яса смяр щя ля ляри, методларындан istifadə prosedurları və informasiya mənbələri şərh edilmişdir. Dissertasiya işinin «Аудит дия и гтисадитя щлил дия истифадянин мювсуд prosedurları» adlanan

ikinci fəslində auditdə iqtisadi təhlilin ilkin mərhələsinin мащийяти вя onun aparılması prosedurları, малийя hesabatlarının təhrif olunması faktларынын ашкар едилмяси prosedurları вя kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin смярялилийинин qiymətləndirilməsi prosedurları вя onların тямилляшдирилмяси истигамятляриətraflışərh edilmişdir. Dissertasiya işinin «Elektron idarəetмясистеминдə аудитдяигтисадитящлилдən истифадя вə onun тямилляшдирилмяси» adlanan üçüncü fəslindəмцщасибат учотунда информасийя технолоэийасындан истифадянин тящлили, аудит фяалийятиндя электрон idarəetмя системиндən истифадянин мювсуд тəcrübəsinin тящлили вəмцщтярилəгін электрон мялуматларындан истифадя етмякля аудитин апарылмасы методларывə onun тəkmilləşdirilməsi истиqамətləri nəzəрдən keçirilmişdir.

I FƏSİL. АУДИТДЯИГТИСАДИТЯЩЛИЛІН ТЯШКИЛИНИН НƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Аудитдя игтисади тящлилдən istifadənin ясас мярщяляляри

Qloballaşan dünyada artan rəqabət iqtisadi fəaliyyətin yoxlamasını zərurətini meydana gətirmişdir. Müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətlərinin məhsuldarlıq və effektivlik baxımından araşdırılması prosedurları qısaca audit terminin tərkibində verilməkdədir. Bir çox xarici ədəbiyyatlarda audit termininə paralel olaraq , "idarəetmə nəzarəti", "fəaliyyət (məhsuldarlıq) nəzarəti", "performans nəzarəti",

"iqtisadi təhlil" kimi anlayışlar da geniş istifadə edilməkdədir. Eyni zamanda audit Kanadada genişmiqyaslı yoxlama (comprehensive auditing), İngiltərədə isə pulun qarşılığını vermə nəzarəti (value-for-money auditing) olaraq da adlandırılmaqdadır.

Auditdə planlamanın ümumi məqsədi, bir bütün olaraq maliyyə hesabatları ilə bağlı bir görüşə kafi səviyyədə əsas yarada biləcək etibarlı dəlillərə sahib olmaqdır. Auditor, maliyyə hesabatlarının hər bir bölməsi üçün müvafiq yoxlama prosedurlarını təyin etdikdən sonra, dəlil toplama prosesini başlaya bilər.

Nəzarətçi yoxlama prosesini izləyərək, bir yerə toplayacağı dəlilləri müəyyən edir. Ancaq, yoxlama prosesi dəlil toplama prosesi ilə başlamaz. Yoxlama prosesi, müştərinin seçimi və işin qəbul edilməsiylə başlayır. Yoxlamanın planlaşdırılması və yoxlama işlərinin edilməsi ilə davam edər, yoxlama hesabatının yazılması sona çatar.

Təsərrüfat subyektləri üçün auditin inkişafı audit yoxlamalarının məcburi aparılması barəsində qərarların qəbul edilməsinə kömək edir. Bu isə sonda onunla nəticələnir ki, bir çox hallarda audit hesabatın doğruluğu barəsində fikirlərin ifadə olunmasına yönəlmiş audit yoxlaması ilə nəticələnir..

Bütün bunlar mühasibat uçotunun quruluşu, maliyyə hesabat, amortizasiya siyasəti və s. geniş mənada olan sözlər kimi düzgün iqtisadi siyasətin seçimi ilə bağlı əlavə müəyyən xidmətlərin göstərilməsi üzrə işdir.[1]

Müasir dövrdə auditor firmalarında dövlət maliyyə nəzarətinin keçirilməsi vacibliyi yaranmışdır, buna görə də metodologiyada məsələlərə yanaşma, və terminlərin eyniliyi vahidi, maliyyə nəzarətinin keçirilməsinə meyarlar, keçirilmə prosesindən asılı olmayaraq birmənalı mənaya malikdir, çünki əsas tendensiya təsərrüfat müəssisələrində mülkiyyət formalarının qarışması baş verir. Xüsusən də səhmdar kapitalı əsas götürülsə, onda onun tərkibində həm dövlət, həm də xüsusi kapitalı iştirak edir. Əgər İri səhmdar cəmiyyəti dövlət kapitalının iştirakı ilə nəzarət obyektinə olursa, auditor firması hesabın düzgünlüyünə nəzarət edir, amma bununla yanaşı dövlət mülkiyyətinin düzgün istifadəsi və qorunması yoxlanmalıdır..

Beləliklə ilkin mövqe – bizə çox vacib bilinir – bu “audit fəaliyyəti”, “audit xidməti”, “audit yoxlama”, “audit” anlayışlı kimi sözlərin dəqiqliklə terminologiyasının qiymətləndirilməsidir. Məsələn, təsərrüfat müəssisələrinin qiymət bazalarını hesablamaq və inkişaf istiqamətini hazırlamaq lazımdırsa, onda bu zaman aparılmış audit yoxlamalarının məlumatları hesab oluna bilər. Buna görə də, “audit fəaliyyətinə kömək edən xidmətlər” düzgün ifadə olunmazdır. Hər halda xidmətlərin uyğunlaşması və uyğunlaşmaması probleminə dəqiq nöqtəyi-nəzərdən daha dəqiq baxılmalıdır, yəni nə vaxt ona icazə verilir, və nə vaxt verilmir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə auditlə yanaşı istifadə olunan müasir məlumat texnologiyaları xidmətləri daha geniş formada aparılır, bununla da audit yoxlamaları daima həyata keçirilmir və ona görə də “audit yoxlama”, “audit fəaliyyəti” və “audit xidmətləri” anlayışları obyektiv olaraq dəqiq müəyyən edilməlidir. ¹

İkinci vəziyyətdə daxili və xarici nəzarət, xarici və daxili audit, maliyyə nəzarəti və ya auditin qarşılıqlı sisteminin müəyyən edilməsi lazımdır. Bu problem auditin nəzəri-metodoloji konsepsiyasının araşdırılmasından da genişdir və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki hazırda maliyyə nəzarəti məsələləri ilə və maliyyə nəzarəti mövqeyinin işlənməsi ilə məşğul olaran Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının nümayəndələri tez-tez auditor fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik və normativ aktlarda ifadə olunmuş vəziyyətdən fərqli olan vəziyyətləri söyləyirlər. Bu proses çox vacibdir, ona görə ki, o dəqiq nəzəri-metodoloji əsasə malik olmalıdır. ²

Auditor fəaliyyətinin istiqaməti daim dəyişir, audit obyektləri genişlənir. uçot və audit metodologiyasının vahidliyinin vacibliyini ifadə etməklə yeni uçot obyektlərinin yaranmasını qeyd etdik və eyni zamanda qeyd etdik ki, təsərrüfat subyektlərində öhdəçilik üzrə qarşılıqlı münasibətinin və aktivlərin müxtəlif elementlərinin dəyişməsi baş verir. ³

¹R.N.Kazımov., C.B.Namazova. Praktiki audit.Dərslik.Bakı, «Elm və təhsil», 2012. – 246 səh.

² C.B.Namazova. Audit. Dərslik.Bakı, «CBS», 2012. – 292 səh.

³C.B.Namazova. Audit. Dərslik.Bakı, «CBS», 2012. – 292 səh.

Təsərrüfat müəssisələrində daxili nəzarət və xarici audit – bu auditor fəaliyyətinin inkişafı kontekstində öz əksini tapan əsas və müstəqil istiqamətdir. Daxili nəzarət informativ hesabatın formalaşmasının əsasını şərtləndirir..

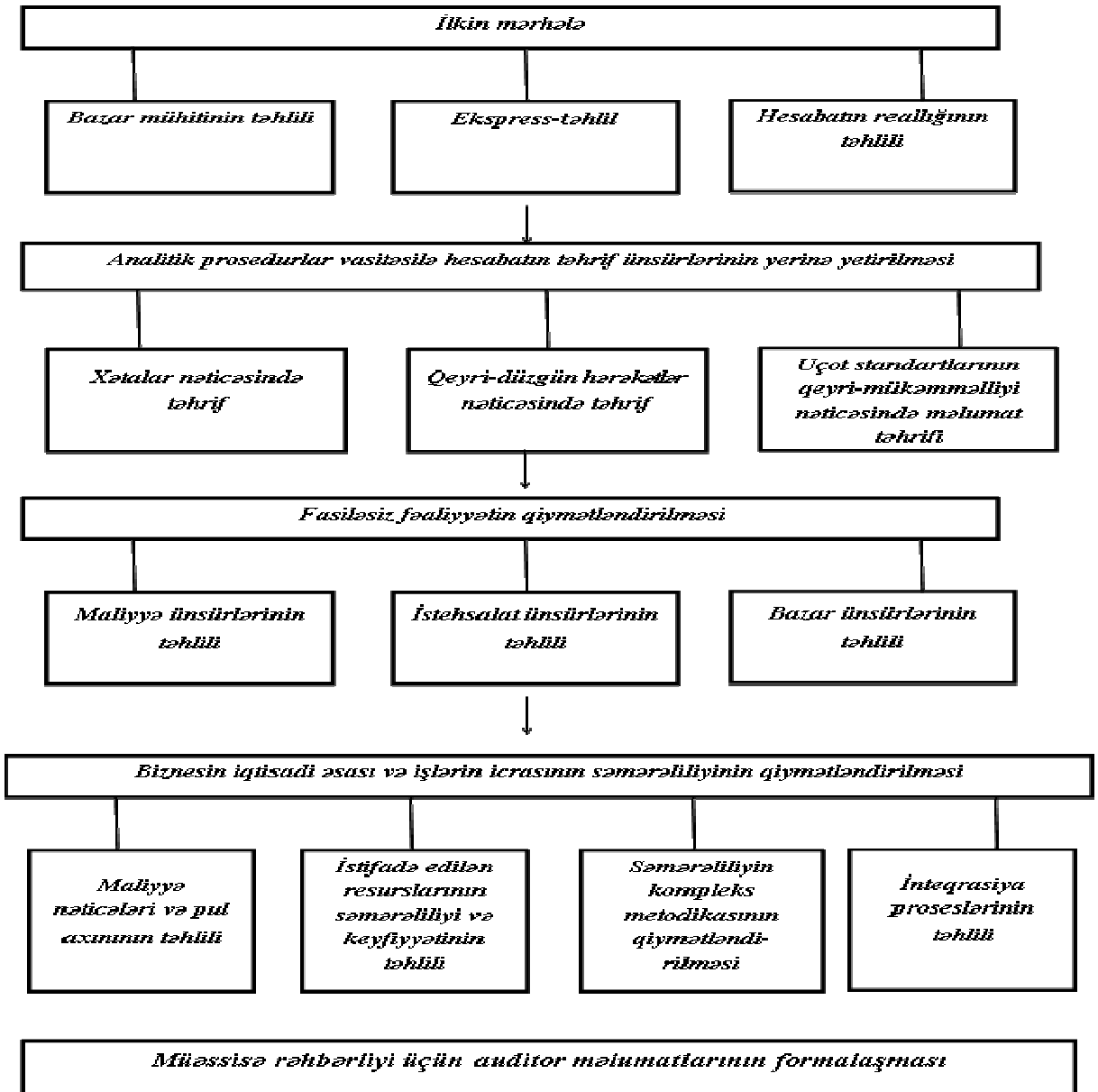
Məhz buna görə audit planı və program tərtib olunana qədər ilkin mərhələdə auditor seçimi əsaslandırılana qədər auditor daxili nəzarət sistemi qiymətləndirilir və daxili nəzarətin necə qoyulmasından asılı olaraq təsərrüfat subyektinin yoxlanması problemi həll olunur.

Hal hazırda xarici audit və daxili nəzarət sistemlərinin münasibəti haqqında söhbət olduqda bizə əsasən onların qarşılıqlı asılılığını deyil həm də istiqamətin vahidliyi və xarici audit üçün göstərilən audit obyektlərinin tam hesabatının göstərməsi zəruridir 4]

Auditdə iqtisadi təhlilin mərhələləri aşağıdakı şəkildə verilmişdir. Əsas mərhələlər: hesabatın reallığının qiymətləndirilməsi, fasiləsiz fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, təsərrüfat subyektləri rəhbərliyinin işlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi. Mərhələlərdə metodikanın həddi şərtidir, belə ki, əsas mərhələlərin hər birində qalan iki mərhələyə aid olan məsələlərə toxunur.

Auditdə iqtisadi təhlilin əsas mərhələləri şərti nümunə əsasında təsvir olunub, təhlil obyekt qismində sənaye təsərrüfat subyektləri götürülüb, bu bir çox parametrlərə görə Respublika iqtisadiyyatı sektoru təsərrüfat subyektləri üçün tipikdir.(Şəkil1.1) ⁴

⁴F.Ş.Hacıyev., Ş.Q.Əliyev.Audit.Dərs vəsaiti.Bakı, «İndiqo», 2011. – 246 səh.

Şəkil 1.1. Auditdə iqtisadi təhlilin mərhələləri

İlkin mərhələ (biznesi ilə tanışlıq). Məqsəd - biznes haqqında təsəvvür formalaşdırmaq. Bunun üçün təsərrüfat müəssisələrini xarici bazar mühiti araşdırılır, əsas göstəricilər ekspress-təhlil çərçivəsində qiymətləndirilir, hesabat formaları təhvil edilir..[5]

Bu mərhələdə təsərrüfat müəssisələrinin fasiləsiz fəaliyyəti müəyyənləşdirməyə imkan verməyən problemlərinin indikatorlarını aşkar etmək zəruridir. Aşağıdakı göstəricilər təsərrüfat subyektlərində hər hansı problemin mövcudluğunu göstərir: illik hesabat və ötən illərin ödənilməmiş itkilərinin mövcudluğu, cari fəaliyyət üzrə təmiz pul vəsaitlərinin çatışmamazlığı, vaxtı

keçmiş debitor borclarının olması, ödəmək qabiliyyətində olmayan debitorların debitor borclarının silinməsindən dəyən ziyan (əsasən mədaxil), təsərrüfat subyektlərində xüsusi kapital azlığı, nizamnamə kapitalının təsərrüfat subyektlərinin aktivlərindən yüksək olması, məhsulun buraxılış və əsas balans göstəricilərinin kəskin azalması, də əhəmiyyətli dərəcə mənfi netto-monetar mövqe və s. ekspress-qiymət nəticələri əsasında ayrı-ayrı hallarda təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyətinin qeyri münasibliyi haqqında rəy formalaşa bilər. Lakin ümumilikdə təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyətinin qeyri münasibliyi haqqında əsaslı rəy üçün təsərrüfat subyektləri fəaliyyətini ətraflı (detallaşdırılmış) şəkildə tədqiq etmək tələb olunur.⁵

Təsərrüfat müəssisəsinin idarə olunması üçün auditorada informasiyanın formalaşması zamanı təsərrüfat müəssisəsinin iqtisadi mahiyyəti üzrə hesabatın doğruluğunda şübhələnməyə məcbur olunan, həmçinin fəaliyyətin fasiləsizliyinə təhlükə yaradan və fəaliyyətinin effektivliyini aşağıya salan amil və şərtlər haqqında qeyd etmək zəruridir.[8]

1.2. Аудитдя иqtисади тящлил методларындан istifadə prosedurları

Bazar münasibətləri şəraitində auditdə iqtisadi təhlilin metodu iqtisadi təhlilin metodikasına əsaslanmaqla iqtisadi subyektlərdə istifadə edilməyən imkanların aşkara çıxarılmasına istiqamətlənmişdir.

İqtisadi təhlil metodunu başqa cür ifadə etsək, onda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, firmaların təsərrüfat fəaliyyətini çox şaxəli xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi, bu göstəricilərin dəyişməsinə təsir göstərən ayrı-ayrı amillərin, onların təsir dərəcəsinin aşkar edilməsinin və onların arasında olan qarşılıqlı asılılıq və əlaqənin təyin edilməsindən ibarətdir.

İqtisadi təhlildə hadisə və proseslərin səbəb əlaqələrinin göstərilməsi və ölçülməsi induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilir.

⁵F.Ş.Hacıyev., Ş.Q.Əliyev. Audit. Dərs vəsaiti. Bakı, «İndiqo», 2011. – 246 səh.

Deduksiya –faktların,hadisələrin ümumidən hissəviyə, səbəbdən nəticəyə doğru yönəlmə metodudur.

Hesabat və uçot məlumatları əsasında təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsində auditdə iqtisadi təhlilin aşağıdakı metodlarda istifadə edilə bilər:

1. Müqayisə metodu. Bazar iqtisadiyyatının uyğun olaraq iqtisadi proses və hadisələri, onları tədqiq edən göstəricilər müqayisə edilən zaman iqtisadi təhlilin ənənəvi metodlarından olan müqayisə metodundan istifadə edilir. Müqayisə yolu müqayisə edilir:

-biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün plan və faktiki göstəricilər;

-iqtisadi proseslərin inkişaf tendensiyasını müəyyən etmək üçün cari ilin faktiki göstəricilərini ötən ilin faktiki göstəriciləri ilə;

-məsrəflərə və ehtiyatlara qənaət edə biləcək texnologiyaları tətbiq etmək məqsədilə faktiki göstəriciləri normativ göstəriciləri ilə;

-təhlil aparılan iqtisadi subyektlərin göstəricilərini qabaqcıl təsərrüfat subyektinin göstəriciləri ilə;

-təhlil aparılan iqtisadi subyektlərin göstəricilərini iqtisadi-riyazi model ilə;

-market fəaliyyətinin normativ və faktiki göstəriciləri;

-ən optimal variantı müəyyən etmək üçün idarəetmə qərarlarının müxtəlif variantları ilə.⁶

2. Amilli təhlil metodu. Ümumiyyətlə amilli təhlil dedikdə təsərrüfat müəssisələrinin fəaliyyətinin nəticə elementlərinə ayrı-ayrı amillərin təsirinin sistemli və kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi və öyrənilməsi metodu başa düşülür. Amilli təhlil riyazi-statistik metodlarına əsaslanır.

Iqtisadi təhlildə göstəricilərin araşdırılması, onların tərkib hissələrə bölüşdürülməsi kimi özündə əks etdirən funksiyaların qoyuluşu kimi bir qrup məsələlər tələb olunur.

⁶Salahov E.S.”Mühasibat uçotunun kompüterləşməsi “ Bakı koperasiyanəşriyyatı 2008

3. Balans metodu. Qarşılıqlı əlaqədə olan 2 qrup iqtisadi elementin qarşılıqlı əlaqələrini və təsirini öyrənmək, həmçinin istehsalın effektivliyini qaldırmaq üçün daxili etiyatları müəyyən etmək məqsədilə istifadə edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində auditdə iqtisadi təhlilin metodu iqtisadi təhlilin metodikasına əsaslanmaqla iqtisadi subyektlərdə istifadə edilməyən imkanların aşkara çıxarılmasına istiqamətlənmişdir.

İqtisadi təhlil metodunu başqa cür ifadə etsək, onda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, firmaların təsərrüfat fəaliyyətini çox şaxəli xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi, bu göstəricilərin dəyişməsinə təsir göstərən ayrı-ayrı amillərin, onların təsir dərəcəsinin aşkar edilməsinin və onların arasında olan qarşılıqlı asılılıq və əlaqənin təyin edilməsindən ibarətdir.

İqtisadi təhlildə hadisə və proseslərin səbəb əlaqələrinin göstərilməsi və ölçülməsi induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilir.

Deduksiya – faktların, hadisələrin ümumidən hissəviyə, səbəbdən nəticəyə doğru yönəlmə metodudur. Ölkə iqtisadiyyatın bazarın müəyyən münasibətlərinə uyğun inkişaf etməsi, qarışıq təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərinin yaranması idarəetmə yeni, təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması, milli iqtisadiyyatın dünyanın qloballaşan təsərrüfat sistemində inteqrasiyası Azərbaycanda sivilləşən idarəetmə-nəzarət formalarının yaranmasını labud edir.

Dünya iqtisadiyyatını inteqrasiya auditin müvafiq qaydalarla aparılmasının vahid sisteminin işlənilməsinə hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan auditin inkişafında əsaslı rol oynayan onun müxtəlif maliyyə əsaslandırılmaları zamanı cəlb edilməsinə lazım olan informasiyanın maliyyə mühasibat hesabatın istifadəçilərinə yönəldilməsidir. Bununla yanaşı hesabatın doğruluğu anlayışı müvafiq təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotlarının aparılması üçün müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olmasıdır.

Təsərrüfat subyektləri üçün auditin inkişafı audit yoxlamalarının məcburi aparılması barəsində qərarların qəbul edilməsinə kömək edir. Bu isə sonda onunla nəticələnir ki, bir çox hallarda audit hesabatın doğruluğu barəsində fikirlərin ifadə olunmasına yönəlmiş audit yoxlaması ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə auditor firmalarında dövlət maliyyə nəzarətinin keçirilməsi vacibliyi yaranmışdır, buna görə də metodologiyada məsələlərə yanaşma, və terminlərin eyniliyi vahidi, maliyyə nəzarətinin keçirilməsinə meyarlar, keçirilmə prosesindən asılı olmayaraq birmənalı mənaya malikdir, çünki əsas tendensiya təsərrüfat müəssisələrində mülkiyyət formalarının qarışması baş verir. Xüsusən də səhmdar kapitalı əsas götürülsə, onda onun tərkibində həm dövlət, həm də xüsusi kapitalı iştirak edir. Əgər İri səhmdar cəmiyyəti dövlət kapitalının iştirakı ilə nəzarət obyektinə olursa, auditor firması hesabın düzgünlüyünə nəzarət edir, amma bununla yanaşı dövlət mülkiyyətinin düzgün istifadəsi və qorunması yoxlanmalıdır..

1.3.Аудиття итгисади тящлилдән istifadəнин информасийа мянбяляри

Bazar iqtisadiyyatının metodlarına uyğun olaraq iqtisadi təhlil iqtisadi informasiya sistemində uyğundur. İnformasiyanın keyfiyyəti, tərkibi və məzmunu təsərrüfat fəaliyyəti təhlilin təsirliliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə - uçot, statistika və operativ uçot məlumatları və bütün növdən olan hesabatlar, ilk uçot sənədlərində əksini tapan məlumatlar aiddir.

Uçot, təsərrüfat – maliyyə əməliyyatlarını qeydiyyatata – uçota alır, onları qruplaşdırır, ümumiləşdirir, nəzarət və təhlil üçün informasiya bazası yaradır. Statistika uçotu təhsilin, elmin, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində baş verən əməliyyatları öyrənir.

Mühasibat uçotunun informasiya sistemi kənar (maliyyə uçotu) və daxili (idarəetmə uçotu) istifadə olunanlara ayrılır.⁷

Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlaması isə təsərrüfat subyektinin fəaliyyətini tənzimləyən ümumi inkişaf planının, istesalat proqramının,

⁷Abbasov İ.M. “Auditin nəzəri və praktiki problemləri” Bakı “Elm” 1999

tələb və təklif proqnozlarının reallığı qiymətləndirilir. Bu da təsərrüfat subyektinin cari fəaliyyətinin səmərəliliyinə və perspektiv inkişafına təsir göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, auditdə iqtisadi təhlilin təsirliliyinin müəyyən edilməsində həlledici rolu təhlilə cəlb olunan informasiyanın tərkibinə, məzmununa və keyfiyyətinə əsaslanan prinsiplərə riayət olunmasından ibarətdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- informasiyanın analitikliyindən;
- informasiyanın səmərəli təminatından;
- əmək və maliyyə resuslardan istifadənin obyektiv əks etdirilməsindən;
- müxtəlif mənbələrdən (mühasibat, statistika, operativ uçot məlumatlarından) daxil olan informasiyanın təkrarların aradan qaldırılmasından;
- müasir rabitə vasitələrinin köməyi ilə əldə edilmiş informasiyanın operativliyindən;
- müxtəlif proqramların işlənilib hazırlanmasından.⁸

Ölkə iqtisadiyyatın bazarın müəyyən münasibətlərinə uyğun inkişaf etməsi, qarışıq təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərinin yaranması idarəetmə yeni, təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması, milli iqtisadiyyatın dünyanın qloballaşan təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası Azərbaycanda sivilləşən idarəetmə-nəzarət formalarının yaranmasını labud edir.

Dünya iqtisadiyyatını inteqrasiya auditin müvafiq qaydalarla aparılmasının vahid sisteminin işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan auditin inkişafında əsaslı rol oynayan onun müxtəlif maliyyə əsaslandırılmaları zamanı cəlb edilməsinə lazım olan informasiyanın maliyyə mühasibat hesabatın istifadəçilərinə yönəldilməsidir. Bununla yanaşı hesabatın doğruluğu anlayışı müvafiq təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotlarının aparılması üçün müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olmasıdır.

Təsərrüfat subyektləri üçün auditin inkişafı audit yoxlamalarının məcburi aparılması barəsində qərarların qəbul edilməsinə kömək edir. Bu isə sonda onunla

⁸Abbasov İ.M “Audit” Bakı 2007

nəticələnir ki, bir çox hallarda audit hesabatın doğruluğu barəsində fikirlərin ifadə olunmasına yönəlmiş audit yoxlaması ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə auditor firmalarında dövlət maliyyə nəzarətinin keçirilməsi vacibliyi yaranmışdır, buna görə də metodologiyada məsələlərə yanaşma, və terminlərin eyniliyi vahidi, maliyyə nəzarətinin keçirilməsinə meyarlar, keçirilmə prosesindən asılı olmayaraq birmənalı mənaya malikdir, çünki əsas tendensiya təsərrüfat müəssisələrində mülkiyyət formalarının qarışması baş verir. Xüsusən də səhmdar kapitalı əsas götürülsə, onda onun tərkibində həm dövlət, həm də xüsusi kapitalı iştirak edir. Əgər İri səhmdar cəmiyyəti dövlət kapitalının iştirakı ilə nəzarət obyektinə olursa, auditor firması hesabın düzgünlüyünə nəzarət edir, amma bununla yanaşı dövlət mülkiyyətinin düzgün istifadəsi və qorunması yoxlanmalıdır..

Bazar iqtisadiyyatının metodlarına uyğun olaraq iqtisadi təhlil iqtisadi informasiya sistemində uyğundur. İnformasiyanın keyfiyyəti, tərkibi və məzmunu təsərrüfat fəaliyyəti təhlilinin təsirliliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hesabat xarakterli informasiya mənbələrinə - uçot, statistika və operativ uçot məlumatları və bütün növdən olan hesabatlar, ilk uçot sənədlərində əksini tapan məlumatlar aiddir.

Uçot, təsərrüfat – maliyyə əməliyyatlarını qeydiyyatata – uçota alır, onları qruplaşdırır, ümumiləşdirir, nəzarət və təhlil üçün informasiya bazası yaradır. Statistika uçotu təhsilin, elmin, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində baş verən əməliyyatları öyrənir.

Mühasibat uçotunun informasiya sistemi kənar (maliyyə uçotu) və daxili (idarəetmə uçotu) istifadə olunanlara ayrılır.

Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlaması isə təsərrüfat subyektinin fəaliyyətini tənzimləyən ümumi inkişaf planının, istehsal proqramının, tələb və təklif proqnozlarının reallığı qiymətləndirilir. Bu da təsərrüfat subyektinin cari fəaliyyətinin səmərəliliyinə və perspektiv inkişafına təsir göstərir.

II Fəsil. Аудитдяигтисадитящлилдянистифадянинмювсуд prosedurlarıвяонунтякмилляшдирилмясиистигамятляри

2.1. Auditdə iqtisadi təhlilin ilkin mərhələsinin мащийятивя onun aparılması prosedurları

İqtisadi təhlil metodikası sahəyə müvafiqliyi və təsərrüfat subyektlərinin böyüklüyünü nəzərə almalıdır. Aşağıda təsvir olunan metodika iqtisadiyyatın istehsalat sektorunda regionlarda olan orta və iri təsərrüfat subyektlərinə əsaslanır. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyəti barədə fərziyyə ilə yanaşı, işlərin səmərəliliyini dəyərləndirmək məqsədəuyğundur, belə ki, təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyəti barədə fərziyyəni təsdiqləyən bir sıra tədqiq olunan aspektlər eyni zamanda təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə effektivliyini birmənalı şəkildə xarakterizə edir.

İlkin mərhələ (biznesi ilə tanışlıq). Məqsəd - biznes haqqında təsəvvür formalaşdırmaq. Bunun üçün təsərrüfat subyektlərinin xarici bazar mühiti öyrənilir, əsas göstəricilər ekspress-təhlil çərçivəsində dəyərləndirilir, hesabat formaları təhlil edilir.

Bu mərhələdə vergi ağırlığının dinamikası və həcmnin dəyərləndirilməsi əsaslı rol oynayır. burada vergi ağırlığının nisbi göstəricilərini, gəlir strukturlarının “vergi tutumu”nu öyrənmək, o cümlədən təsərrüfat subyektlərinin vergi ödəmə ağırlığı və bu göstəricilərin perspektiv dəyişdirilməsi rəy formalaşdırmağa haqqında imkan verəcək vergi ödəmələri dinamikası və təsərrüfat subyektlərinin əsas vergi bazasının müqayisəli təhlilini aparmaq lazımdır. Bütün bunlar bilavasitə təsərrüfat subyektləri rəhbərliyinin vergi bazasının gizlədilməsi və vergi ödənişlərinin azalması istiqamətində atdığı addımlara işarə edə bilər, bu da öz növbəsində hesabatı etibarsız edir.

Auditdə iqtisadi təhlilin ilkin mərhələsinə aiddir:

- Bazar mühitinin təhlili

- Ekspress-təhlil
- Hesabatın reallığının təhlili

Bazar mühiti dedikdə firmanın (müəssisənin, şirkətin və s.) fəaliyyət dairəsində yeni, əlverişli və faydalı imkanlar axtardığı fəaliyyət dairəsində gözlənilmədən potensial təhlükənin qarşıya çıxma qorxusunu izləyən sahələrin və yarım sahələrin məcmusudur. O, müəssisənin məqsədli bazarlarla bilavasitə əlaqə yaratmasına və bunların daimi mühafizəsinə güclü təsir göstərmə qabiliyyətində olan bütün qüvvələri özündə birləşdirir.

Bazar mühitinin araşdırılmasına keçməzdən əvvəl, firmanın özünə və onunla bilavasitə bağlı olan bəzi anlayışların və terminlərin izahına diqqət yetirmək. Çünki onları dəqiq bilmədən müəssisənin bazar mühitini və ümumiyyətlə, onun təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili, planlaşdırılması və idarə edilməsinin kompleks problemlərini öyrənmək və həll etmək çətin olar.

Mikromühit firmaya və onun məhsulunun alıcılarına (istehlakçılara) xidmət göstərilməsi imkanlarına birbaşa aidiyyətə olan qüvvələrlə (istehlakçılar, malgöndərənlər, bazar vasitəçiləri, alıcılar, rəqiblər, ünsiyyət auditoriyaları və s. təmsil olunur. [20]

Makromühit mikromühitə təsir göstərən geniş sosial planlı qüvvələrlə (demoqrafik, iqtisadi, təbii, elmi-texniki, siyasi, mədəni) xarakterli amillərlə təmsil olunur. Firmanın mikromühiti-firma ilə bilavasitə bağlı olan və firmanın müştərilərə (alıcılara, istehlakçılara) xidmət göstərə bilmə qabiliyyətinə təsir edə bilən amillərin məcmusudur. Bu amillər sırasına: firmanın özü, vasitəçiləri, mal göndərənləri, rəqibləri, məqsədli istehlakçıları və s. daxildir.⁹

Firmanın menecerinin əsas vəzifəsi məqsədli bazarları öz təklifləri ilə maraqlandırmaqdır. Amma, firmanın bazar üzrə idarəedici öz fəaliyyətini yalnız məqsədli bazarların tələbatına yönəltməklə bitmir. Onların fəaliyyətlərinin nəticələri, eləcə də, firmanın mikromühitində çalışan və fəaliyyət göstərən digər

⁹Аббасов И.М “Финансовый анализ в аудиторской деятельности» Казанский Финансово-Экономический Институт 2001

şəxslərdən və işçilərdən də (firmanın digər bölmələrindən mal göndərənlərdən, vasitəçilərdən, müştərilərdən, rəqiblərdən və s.) asılıdır.

Məlumdur ki, hər bir firmanın başlıca məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Bazarın idarəetmə sisteminin əsas vəzifəsi isə məqsədli bazar baxımından cəlbədicilərin istehsalını təşkil və onları bazara çıxarmaqdır. Lakin bazar rəhbərliyinin nailiyyəti həm firmanın digər bölmələrinin və həm də firmanın mikromühitində fəaliyyət göstərən əsas qüvvələrin hərəkətlərindən asılıdır. Firmanın mikromühiti çərçivəsində fəaliyyət göstərən qüvvələr aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir.

Firmanın makromühiti- Müəssisənin, firmanın, şirkətin, təşkilatın və ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyət göstəriciləri yerdə mövcud olan, onların bazar fəaliyyətlərinə güclü təsir göstərən amillərin məcmusudur. Başqa sözlə, daha geniş və əhatəli planda, bütün firmaların bazar fəaliyyətlərinə təsir edən yüksək səviyyəli mühit. İstehlakçıların fəaliyyətinə təsir edən bu amillər 7 iri qrupda cəmlənir və firmanın mikromühitini təşkil edir.

Bazar konsepsiyasından istifadə edən hər bir firma onun reallaşdırılmasının səmərəliliyinə bilavasitə təsir göstərən əsas amillərə daim ciddi diqqət yetirməlidir. Bu amillər 2 qrupa bölünür. 1. Nəzarət edilə bilən amillər. Bunlar müəssisənin yüksək səviyyəli idarəedicilərin rəhbərlik və bazar xidməti işləri tərəfindən müəyyən edilir. 2. Nəzarət edilə bilməyən amillər. Bu amillər bilavasitə malgöndərənlərin rəqiblərin və vasitəçilərin fəaliyyətləri ilə, eləcə də iqtisadiyyatın, demoqrafiyanın, siyasətin, hüququn, mədəniyyətin, elmin, əhatə mühitinin və s. mövcud vəziyyətləri ilə sıx əlaqədardır. [21]

Məlum olduğu kimi, bazarın makromühiti təbii, iqtisadi, demoqrafik, elmi-texniki, siyasi mədəni və s. amillərin həqiqi vəziyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır.¹⁰

Bunlara: a) demoqrafik mühit; b) iqtisadi mühit; v) təbii mühit; q) Elmi-texniki mühit; d) siyasi mühit; e) mədəni mühit; j) infrastruktur daxildir.

İndi firmanın makromühitini təşkil edən həmin iri amillər qrupuna bir qədər yaxından nəzər salaq.

¹⁰Аудит Монтгомери, Ф.Л. Дефлиз, Г.Р. Дженик, М. Аудит Юнити-1997

1. Firmanın demoqrafik mühiti – Əhalinin sayının, yerləşmə sıxlığının, yaşının, cinslərin nisbətinin, məşğulluq növünün və s. öyrənilməsi. Bu göstəricinin müəyyən edilməsi marketoloqlar üçün müstəsna rola malikdir.

2. Firmanın iqtisadi mühiti-Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti. Bu göstərici bilavasitə alıcılıq qabiliyyətinə və istehlakın quruluşuna təsir edən amillərdən yaranır. Odur ki, marketoloq aşağıdakı iqtisadi əhəmətlərə ciddi fikir verməlidir. a) gəlirin bölüşdürülməsi və alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə; b) istehlakçıların aldığı məhsulların tərkibcə xarakterinin dəyişməsinə.

3. Firmanın təbii mühiti-təbii resursların məcmusu. Bu marketoloq tərəfindən geniş və ətraflı təhlil edilməlidir. Qeyd edilməlidir ki, son 20-25 il ərzində sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayan əhali təbii mühit barədə də daha ciddi düşünməyə başlamışdır. Çünki, dünyanın bir sıra iri şəhərlərində havanın və suyun kəskin çirklənməsi daha geniş miqyas almışdır. İndi dünyada alimlər ozon təbəqəsinin tədricən məhv olunmasından və dünya ərazisində «istixana şəraitinin» yaranması təhlükəsindən və beləliklə də planetimizin global dərəcədə istiləşməsindən çox narahatdırlar.

Ekspress təhlilə gəldikdə isə bu ödəmə qabiliyyəti ilə əlaqədardır.

Ona görə də müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr qoyulur:

1)müəssisədə maliyyə resurslarından istifadənin obyektiv qiymətləndirilməsi və təhlili;

2)müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün daxili ehtiyatların müəyyən edilməsi;

3)müəssisə ilə xarici maliyyə, kredit orqanları arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması;

Mühasibat balansı (1 sayılı illik və rüblük hesabat forması) firmanın ödəmə qabiliyyətinin təhlili üçün əsas məlumat mənbəyi hesab edilir. Bu kontekstdə operativ təhlil aparmaq üçün balans əlavənin (5 sayılı illik hesabat forması) məlumatlarından da istifadə edilir.

Məlim olduğu kimi, ödəmə qabiliyyəti müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən mühüm göstəricidir. Ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi balans məlumatlarına əsasən aparılır.[22] Ölkə iqtisadiyyatın bazarın müəyyən münasibətlərinə uyğun inkişaf etməsi, qarışıq təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərinin yaranması idarəetmə yeni, təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması, milli iqtisadiyyatın dünyanın qloballaşan təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası Azərbaycanada sivilləşən idarəetmə-nəzarət formalarının yaranmasını labud edir.

Dünya iqtisadiyyatını inteqrasiya auditin müvafiq qaydalarla aparılmasının vahid sisteminin işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan auditin inkişafında əsaslı rol oynayan onun müxtəlif maliyyə əsaslandırılmaları zamanı cəlb edilməsinə lazım olan informasiyanın maliyyə mühasibat hesabatın istifadəçilərinə yönəldilməsidir. Bununla yanaşı hesabatın doğruluğu anlayışı müvafiq təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotlarının aparılması üçün müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olmasıdır.

Təsərrüfat subyektləri üçün auditin inkişafı audit yoxlamalarının məcburi aparılması barəsində qərarların qəbul edilməsinə kömək edir. Bu isə sonda onunla nəticələnir ki, bir çox hallarda audit hesabatın doğruluğu barəsində fikirlərin ifadə olunmasına yönəlmiş audit yoxlaması ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə auditor firmalarında dövlət maliyyə nəzarətinin keçirilməsi vacibliyi yaranmışdır, buna görə də metodologiyada məsələlərə yanaşma, və terminlərin eyniliyi vahidi, maliyyə nəzarətinin keçirilməsinə meyarlar, keçirilmə prosesindən asılı olmayaraq birmənalı mənaya malikdir, çünki əsas tendensiya təsərrüfat müəssisələrində mülkiyyət formalarının qarışması baş verir. Xüsusən də səhmdar kapitalı əsas götürülsə, onda onun tərkibində həm dövlət, həm də xüsusi kapitalı iştirak edir. Əgər İri səhmdar cəmiyyəti dövlət kapitalının iştirakı ilə nəzarət obyektinə olursa, auditor firması hesabın düzgünlüyünə nəzarət edir, amma bununla yanaşı dövlət mülkiyyətinin düzgün istifadəsi və qorunması yoxlanmalıdır..

2.2. Малийя hesabatларının təhrif olunması фактларынын ашкар едилмяси проsedurları вя онун тьякмилляшдирилмяси истигамятляри

Мұһасибат hesabatının obyektivliyini мұәууәнләшдирмәк үчүн auditorларın istifadә etdikләri testләрin дүрд әsas tipi мювсуддур:

1. Тәсәррүfat daxili нәзарәт системинин юврәнilmәси проseduraları.
2. Нәзарәт системинин testләri.
3. Аналитик проseduralar.
4. Qalığın ayrı-айры үнсүрләрinin mahiyyәti үзrә yoxlamalar.

Bu seqmentләрin һәр biri дә тәсәррүfat әмәлиyyatларının дүвrlәri үзrә вә ayrı-айры hesablar үзrә нәзәрдән кечирilir.

Әмәлиyyatларın yoxlanılması seqmentindә audit proqramları мұxtәlif ola биләр. Bu proqramlar, тәсәррүfatdaxili нәзарәт системи ашағи сәвиyyәдә olduqда- mahiyyәт үзrә yoxlamalar, нәзарәт системинин сәмәрәли sayıldıғи hallarda isә нәзарәт системи testләрin әsas гүтүрүlmәsini нәзәрдә tuta биләр. Әмәлиyyatларın auditini hazırlamaq үчүн istifadә edilән metodlar тәсәррүfatdaxili нәзарәт вәзifәләринә yөнәldilmішdir. Әмәлиyyatларın yoxlanılması seqmentinin, adәтән, тәsvir бөлмәси olur. Bu бөлмәдә һәмин сифарішчинин тәсәррүfatdaxili нәзарәт системинин юврәнilmәси zamanıәлдә edilmiş мәlumatin сәнәдли тәsдиқи verilir. Hәмин мәlumatin әлдә edilmәси үчүн istifadә olunmuş проseduralar proqramın ayrıca бөлмәsindә ola биләр, yaxud һәмин seqmentә daxil edilә биләр.¹¹

Adәтән, belә hesab edilir ki, сәhvlәр нәticәsindә мұһасибат hesabatının təhrif olunması faktларının мұәууән edilmәси ehtimalı дүzgүн olmayan һәрәкәtlәр нәticәsindә hesabatın təhrif olunması faktларının мұәууән edilmәси ehtimalından үчksәkdir. Чүнки дүzgүн olmayan һәрәкәtlәр onların aradan qalırılması үзrә һәрәкәtlәrlә мұшayәт olunur. Lakin bu тезis

¹¹ Баранов О.В Аудит информационных систем в условиях компьютерной обработки данных \\
Экономика и управление качеством :учет, анализ,метод,модели,инструменты и
аудит:сб.науч.тр.Тамбов:ТГТУ,2008

hesabatın təhrif olunması faktlarının müəyyən edilməsinin mühasibat aspektinəşamil olunur. Analitik proseduralar baxımından qeyri qanuni hərəkətlərin və səhvlərin müəyyən olunması ehtimalı praktiki olaraq eynidir.

Qeyri qanuni hərəkətlər təşkilatın aktivlərinin və mənfəətinin qeyri-qanuni mənimsənilməsini, təşkilatın əsassız rühdəlikləri, vergidən yayınmaq məqsədi ilə vergitutma göstəricilərinin azaldılması (gizlədilməsi) ilə xarakterizə olunur. Həmin hərəkətlər biznesin səmərəliliyi göstəricilərinin aşağı salınmasına, balansın və pul gəlirinin strukturunun təhrif olunmasına, resursların məhsuldarlığı göstəricilərinin azalmasına, vergi yükünün azalmasına səbəb olur. Qeyri qanuni hərəkətlər rəhbərliyin kompetentsizliyi nəticəsində işlərin bilməyərəkdən effektsiz aparılması, eləcə də təşkilatın səmərəsiz bazarlarda fəaliyyət göstərməsi ilə bağlılamətlərə malik ola bilər.

İnformasiyaların təhrif olunması ehtimalını artıran əsas risk amilləri və mümkün qeyri-düzgün hərəkətlərə səbəb olan şəraitlər aşağıdakılardır:

1. Mülkyyətlilər tərəfindən rəhbərliyə nəzarətin olmaması;
2. Təşkilatın xərclərinin azaldılması zərurəti, o cümlədən, hesabatın təhrif olunmasına səbəb olan aktiv vergi optimallaşdırılmasının zəruriliyinə səbəb olun bazarda yüksək rəqabət;
3. Qarşılıqlı asılışəxslərlə siovdələşmələrin həyata keçirilməsi (maraqlışəxslərin xeyrinə mənfəət və aktivlərin yayındırılması cümlədən təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən istifadə oluna bilər). Bu zaman qarşılıqlı asılışəxslər vergi gücəştlərinə malik şirkətlər ola bilər;
4. Siovdələşdirilmiş vergitutma sistemini tətbiq edən təşkilatlarla siovdələşmənin aparılması. Bu zaman təşkilat rühdəliklərə vergi bazasını (əmlak, gəlirlər, heyət) vergi gücəştinə malik şirkətə rühdəliklər;¹²
5. Əsas kontragentlərin (malgühdərənlər, alıcılar, xidmət dıstərənlər kənar təşkilatlar) tez-tez dıışdırilməsi;

¹²Баранов О.В. Методический подход к аудиту информационных систем\» Аудит и финансовый анализ»М,2009,№3

6. Biznesin özünü doğrultmayan müəkkəb təşkilati strukturu. Bu halda maliyyə nəticələri və aktivlər iştirakçı qrupları arasında qarışa bilər. Bu zaman ayrı-ayrı sahələrin təhlili çətinləşir;

7. Bağlanmış müqavilənin şərtləri (məsələn, qeyri-müəyyən vaxta ödəmələrin təxirə salınması, ödəməni gecikdirməsinə görə alıcının məsuliyyətinin qeyd olunmaması, ödəmə üçün veksellərdən istifadə və s.

Hesabatın təhrif olunması əlamətlərini müəyyən etmək üçün professor M. Beniş tərəfindən hazırlanmış və "maliyyə indikatorlarının normativ kənarlaşması xəritəsi" adlanan göstəricilər sistemindən istifadə olunur. Indikatorlar sırasına aktivlərin keyfiyyəti, pul gəlirinin struktur göstəriciləri, maliyyə aləti göstəriciləri və s. daxil edilir.[28]

Aktivlərlə yanaşı maliyyə nəticələri də mühasibat hesabatının təhrif olunan göstəricilərinə daxildir. Maliyyə nəticələrinin təhrif olunması onların tam bəyan edilməməsi, təşkilatın mənfəətinin qarşılıqlı asılı təşkilata köçürülməsi məqsədini gücdən çoxsaylı sxemlərdən istifadə olunması ilə bağlıdır. Mənfəətin yerləşdirilməsi üçün transfert qiymət əmələgəlmə mexanizmindən istifadə olunur ki, onun formalaşmasında bilavasitə iştirak etməyən təşkilata (adətən vergi güzəşdi əldə etmiş təşkilatlarda) "кючүрүцү". Mənfəətin (zərərin) yerləşdirilməsi sxemlərini nəzərdən keçirək.

1. Satış sxemləri (onun vasitəsi ilə məhsul aşağı qiymətlə satılır). Təşkilat və onun alıcıları arasında vasitəçi qarşılıqlı asılı təşkilat qoyulur ki, həmin vasitəçi məhsulu təşkilatdan aşağı qiymətə alır, bazar qiymətinə satır və beləliklə də, təşkilatın mənfəətini özündə cəmləyir.¹³

2. Alış sxemi. Bu zaman vasitəçi (qarşılıqlı asılı təşkilat) bazar qiyməti ilə xammal və materiallar alır, təhlil olunan təşkilata yüksək qiymətlə satır.

3. Serviz sxemləri (yüksək qiymətlə xidmət göstərilməsini nəzərdə tutur). Serviz təşkilatı müəssisələrə müxtəlif xidmətlər (informasiya,

¹³Баранов О.В. Методический подход к аудиту информационных систем\» Аудит и финансовый анализ»М,2009,№3

məsləhət, marketing, icarə, lizinq və s.) göstərilir. Bu zaman təşkilatın mənfəəti artırılmış qiymətlərlə göstərilən xidmətlərin haqqı kimi dövriyyədən çıxarılır.

4. İstehsal sxemləri (iyrənilən təşkilatla paralel digər təşkilatda istehsalı həyata keçir, lakin belə fəaliyyətdən maliyyə nəticələri tədqiq olunan təşkilatın deyil, digərinin xeyrinə bölüşdürülür). Qarşılıqlı asılı təşkilat təhlil olunan təşkilatın istehsal gücünü icarəyə götürür, lakin daha gəlirli məhsul istehsal edir, onun xərclərinin bir qismi təhlil olunan təşkilatın maliyyə nəticələrinə aid edilir. Beləliklə də təhlil olunan təşkilatın maliyyə nəticələri təhrif olunur.

5. Maliyyə və investisiya sxemləri. Onların köməkliyi ilə təşkilat yüksək faiz dərəcələri ilə maliyyə resursları əldə edir. Maliyyə vasitəçisi borc, kreditlər, portfel investisiyalar, o cümlədən borc qiymətli kağızlar formasında təşkilata maliyyə resursları verir, təşkilatın mənfəəti maliyyə resurslarına görə haqq formasında "çıxarılır".

6. Xolding sxemləri. Xolding təşkilatda paya malikdir və iştirakçının gəliri kimi xalis mənfəətin müəyyən hissəsini əldə edir.

Bu cür hallarda təşkilatın mənfəətinin nəzərə çarpacaq hissəsini ələ keçirmək mümkündür ki, bu iqtisadi mahiyyət etibarı ilə hesabatın qeyri-düzdü olması ilə nəticələnir.

Mənfəətin formalaşmasının ilkin təhlili və mənfəətin çıxarılmasının mümkün sxemlərini müəyyən etmək üçün təşkilatın materialların hərəkətinin və maliyyə axınlarının sxemləri dərin tədqiq edilməli, məhsulun istehlakçıdan son istehlakçıya çatdırılmasından vasitəçilərin sayı tədqiq olunmalı, təşkilatla bağlanmış müqavilələrin şərtləri iyrənməli, onların iqtisadi cəhətdən məqsədə uyğunluğu qiymətləndirilməlidir, dövrləşmənin faktiki qiyməti ilə bazar qiyməti müqayisə olunmalıdır.¹⁴ Satış həlqəsini nəzərdən keçirərkən satılmış məhsula görə alıcıdan deyil, üçüncü şəxsdən daxil olan pul gəlirini əks etdirən əməliyyata diqqət vermək lazımdır.[29]

¹⁴ Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности/Пер. с англ –М, Финансы и статистика, 1996

Mənfəətin mənimsənilməsi ilə bağlı qeyri-düzgün hərəkətlər iqtisadi təhlilin aşağıdakı göstəricilərinə proqnozlaşdırılan təsiri göstərir:

- Məhsul satışından pul gəlirinin azalması;
- Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərin o, cümlədən kommersiya və inzibati xərclərin, eləcə də məmaliyyat və qeyri satış xərclərinin artması;
- Resursların məhsuldarlığının azalması;
- Digər əməliyyatlar üzrə zərərin artması;
- Pul gəlirinin strukturunun dəyişməsi (vergi tutumlu olmayan tərkib elementlərinin- material xərclərinin, digər xərclərin artması).

Mənfəətin çıxarılması nəticəsində hesabatın təhrif olunması faktlarını müəyyən edərkən aşağıdakı analitik proseduralardan istifadə etmək olar:

1. Təşkilatın xцсуси капиталынын вя активляринин onun kontragentlərinin (malgündəyənlər, alıcılar, xidmət düstəyən kənar təşkilatlar kreditorların, borc verənlərin və i. a.) мцвафиг эюстярижиляри иля мцгайисяли тящлил едилмяси.
2. Təşkilatın resurslarının məhsuldarlığının resurs veriminin orta sahə səviyyəsi ilə мцқaisə едилмяси.
3. Məhsul buraxılışının dinamikasının və resursların sərf edilməsi dinamikasının мцқaisəli təhlili.¹⁵
4. Təşkilatın əsas fəaliyyətinin rentabelliği ilə cümmi rentabellik səviyyəsinin мцқaisəli təhlili.
5. Marketing təhlili
6. Xцсуси капиталın rentabelliği səviyyəsinin, aktivlərin rentabellik səviyyəsinin və biznesin artım tempinin təhlili.
7. Alınmış resursların qiymətinin və satılmış məhsulların qiymətinin bazar qiymətlərinə uyğunluğunun təhlili.
8. Təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin təhlili.
9. "Vergitutumluluq" baxımından pul gəlirinin strukturunun təhlili.

¹⁵Бернстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности\Пер. с англ –М, Финансы и статистика, 1996

Vergi uçqunçun hesablanması və təhlili qeyri rаныни hərəkətlər nəti-cəsində hesabatının təhrif olunmasının mümkünlüçüçünçün tədqiq edilməsinin yekun mərhələsi hesab olunur. Bu halda mənfəətin və aktivlərin çıxarılması əlamətlərinin müçəyyən edilməsi üzrə tətbiq olunan analitik prosedurla oxşar analitik proseduralar tətbiq olunur. Vergi uçqunçun ciddi tədqiq edilməsi zəru-ridir. Təşkilatın maliyyə və qeyri maliyyə göstəricilərinə əsasən hesablanmış göstəricilər (pul gəlirinə, mənfəətə, bir işçinin əmək haqqına, gүc vahidinə düşən vergi uçqu) oxşar təşkilatın sahə göstəriciləri ilə müqaisə edilir.¹⁶

Vergi uçqunçun hesablanması çünçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunması məqsədə uyğundur:

- Çmumi vergi uçqunçun təhlili çünçün- bütçə və sosial fondlara yüdəmə məbləğlərinin maliyyə nəticələrinə (mənfəət və zərər haqda hesabat məlumatlarına əsasən) nisbəti.
- Əmək haqqına düşən vergi uçqunçun təhlili çünçün- vahid sosial vergi və gəlir vergisi məbləğinin gəlir vergisi çıxılmaqla əməyin yüdənişi məbləğinə nisbəti.

Əmək haqqı üzrə vergi uçqunçun yüksək olduğundan təşkilat onun azaldılması çünçün müçəyyən vasitələr istifadə edir ki, bu da, müçhasibat hesabatı göstəricilərinin təhlilini çətinləşdirir. Əmək haqqı üzrə informasiyanı təhrif edən işçilərə qeyd olunmamış yüdəmələrlə yanaşı heyətin ижаряйя эютцрцлмяси sxemi də geniş yayılmışdır. Bu sxemin mahiyyəti ondan ibarətdi ki, təhlil olunan təşkilat sosial fondlara yüdəmələr üzrə güçəşt əldə etmiş təşkilatım işçilərini müqavilə əsasında icarəyə gүтүрүр. Bu zaman təhlil olunan təşkilat müçəyyən iqtisadi səmərə əldə edir (xəstəlik və rəqələrinin, məzuniyyətlərin, işçilərin əvəz olunması ilə bağlı xərclər yüdənilmir), müçəyyən vergi qənaəti əldə edir.

Aydın dır ki, vergi uçqu göstəricilərinin azaldılması vergi bazasının təhrif olunmasını, deməli, müçhasibat hesabatının düçrүst olmamasını əks etdirir.

¹⁶Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности\Пер. с англ –М, Финансы и статистика, 1996

Təşkilatın əsas iqtisadi göstəricilərinin (vergi tutma bazalarının və onun vergi ödəmələrinin) dinamikasının müqaisəli təhlili təşkilatın vergi ödəmələri haqqında lazımı informasiyaları formalaşdırır. Vergi bazasının artımı vergi ödəmələrinin artımı ilə müqayisə olunur.[31]¹⁷

2.3. Kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin смярялилийинин qiymətləndirilməsi prosedurları в я онун тьякмилляшдирилмьаси истигамьятляри

Ölkə iqtisadiyyatın bazarın müəyyən münasibətlərinə uyğun inkişaf etməsi, qarışıq təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərinin yaranması idarəetmə yeni, təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması, milli iqtisadiyyatın dünyanın qloballaşan təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası Azərbaycanda sivilləşən idarəetmə-nəzarət formalarının yaranmasını labud edir.

Dünya iqtisadiyyatını inteqrasiya auditin müvafiq qaydalarla aparılmasının vahid sisteminin işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan auditin inkişafında əsaslı rol oynayan onun müxtəlif maliyyə əsaslandırılmaları zamanı cəlb edilməsinə lazım olan informasiyanın maliyyə mühasibat hesabatın istifadəçilərinə yönəldilməsidir. Bununla yanaşı hesabatın doğruluğu anlayışı müvafiq təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotlarının aparılması üçün müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olmasıdır.

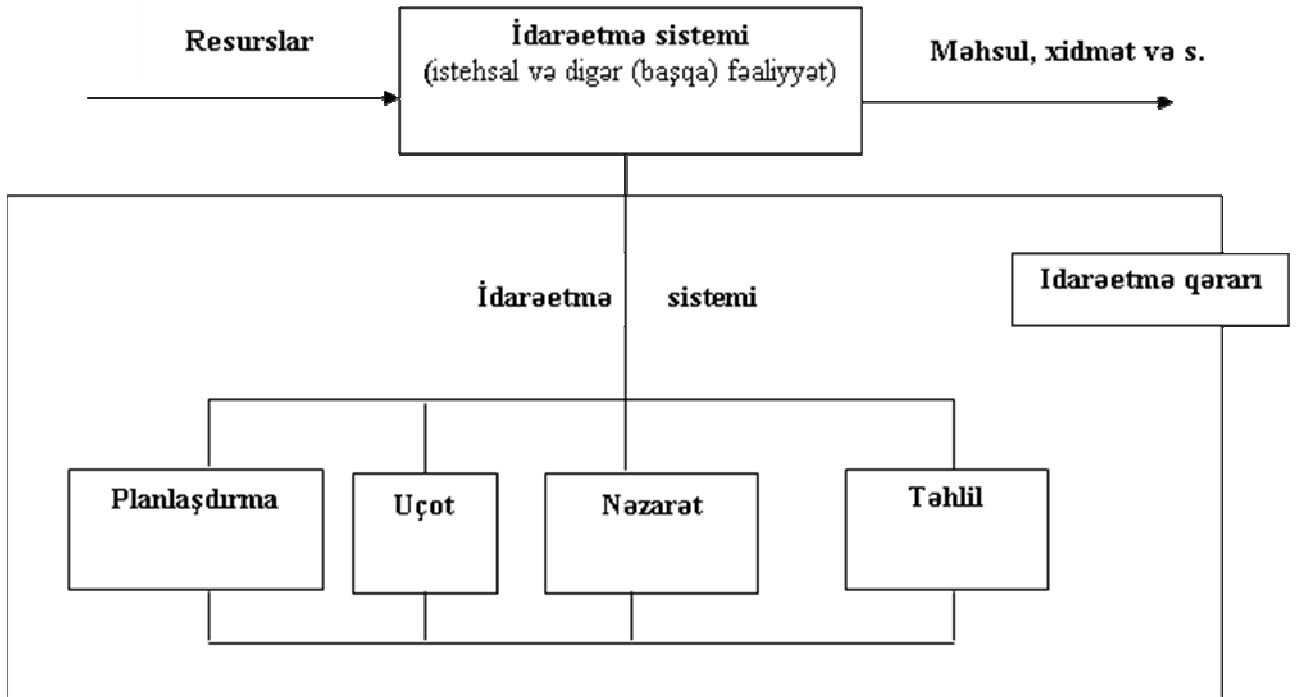
Təsərrüfat subyektləri üçün auditin inkişafı audit yoxlamalarının məcburi aparılması barəsində qərarların qəbul edilməsinə kömək edir. Bu isə sonda onunla nəticələnir ki, bir çox hallarda audit hesabatın doğruluğu barəsində fikirlərin ifadə olunmasına yönəlmiş audit yoxlaması ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə auditor firmalarında dövlət maliyyə nəzarətinin keçirilməsi vacibliyi yaranmışdır, buna görə də metodologiyada məsələlərə yanaşma, və

¹⁷ Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности/Пер. с англ –М, Финансы и статистика, 1996

terminlərin eyniliyi vahidi, maliyyə nəzarətinin keçirilməsinə meyarlar, keçirilmə prosesindən asılı olmayaraq birmənalı mənaya malikdir, çünki əsas tendensiya təsərrüfat müəssisələrində mülkiyyət formalarının qarışması baş verir. Xüsusən də səhmdar kapitalı əsas götürülsə, onda onun tərkibində həm dövlət, həm də xüsusi kapitalı iştirak edir. Əgər İri səhmdar cəmiyyəti dövlət kapitalının iştirakı ilə nəzarət obyektı olursa, auditor firması hesabın düzgünlüyünə nəzarət edir, amma bununla yanaşı dövlət mülkiyyətinin düzgün istifadəsi və qorunması yoxlanmalıdır. Kommersiya firmasının maliyyə fəaliyyətinin təhlili kompleks məqsədi obyektin və subyektin, metodikasını, təsnifatını, növlərini və rolunu araşdırmaqdır.

Kommersiya təşkilatının idarəedilməsində təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin rolu

Təhlilin ümumi təşkilatı əsaslarını idarəetmə nəzəriyyəsi və korporativ nəzarət təşkil edir. Hər təşkilatın istehsal, texniki, və kommersiya fəaliyyətinin təhlili və diaqnostikasına müvafiq şöbə cavabdehdir.

Təhlilin subyektlərinə aiddir:

- Təşkilat və onun nümayəndələri;
- Mülkiyyətçilər;
- Dövlət idarə orqanları;

- Maliyyə - kredit təşkilatları;
- Vergi orqanları;
- Sığorta orqanları;
- Ayrı – ayrı mütəxəssislər;
- Ekspertlər;
- Media;
- Analitik-informasiya və reyting aqentliyi.

Təhlil və diaqnostikanın obyektlərinə aiddir:

- Kadr, texniki, istehsal və maliyyə potensialı;
- Fəaliyyətin müxtəlif növləri;
- Onların texniki, maliyyə, material vəziyyəti və təminatı.

Təşkilatın əsas fəaliyyət növünə aiddir:

- Istehsal;
- Kommersiya;
- İnvestisiya;
- Sosial;
- Maliyyə;
- İnnovasiya;
- Ekoloji;

Təşkilatın maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin obyektləri sahə və ərazi xüsusiyyətlərinə malikdir.[32]

Ölkə iqtisadiyyatın bazarın müəyyən münasibətlərinə uyğun inkişaf etməsi, qarışıq təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərinin yaranması idarəetmə yeni, təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşması , milli iqtisadiyyatın dünyanın qloballaşan təsərrüfat sistemində inteqrasiyası Azərbaycanda sivilləşən idarəetmə-nəzarət formalarının yaranmasını labud edir.

Dünya iqtisadiyyatını inteqrasiya auditin müvafiq qaydalarla aparılmasının vahid sisteminin işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan auditin inkişafında əsaslı rol oynayan onun müxtəlif maliyyə əsaslandırılmaları zamanı cəlb edilməsinə lazım olan informasiyanın maliyyə mühasibat hesabatın

istifadəçilərinə yönəldilməsidir. Bununla yanaşı hesabatın doğruluğu anlayışı müvafiq təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotlarının aparılması üçün müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olmasıdır.

Təsərrüfat subyektləri üçün auditin inkişafı audit yoxlamalarının məcburi aparılması barəsində qərarların qəbul edilməsinə kömək edir. Bu isə sonda onunla nəticələnir ki, bir çox hallarda audit hesabatın doğruluğu barəsində fikirlərin ifadə olunmasına yönəlmiş audit yoxlaması ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə auditor firmalarında dövlət maliyyə nəzarətinin keçirilməsi vacibliyi yaranmışdır, buna görə də metodologiyada məsələlərə yanaşma, və terminlərin eyniliyi vahidi, maliyyə nəzarətinin keçirilməsinə meyarlar, keçirilmə prosesindən asılı olmayaraq birmənalı mənaya malikdir, çünki əsas tendensiya təsərrüfat müəssisələrində mülkiyyət formalarının qarışması baş verir. Xüsusən də səhmdar kapitalı əsas götürülsə, onda onun tərkibində həm dövlət, həm də xüsusi kapitalı iştirak edir. Əgər İri səhmdar cəmiyyəti dövlət kapitalının iştirakı ilə nəzarət obyektinə olursa, auditor firması hesabın düzgünlüyünə nəzarət edir, amma bununla yanaşı dövlət mülkiyyətinin düzgün istifadəsi və qorunması yoxlanmalıdır..

III Fəsil. Elektron idarəetmə sistemində auditin inkişafı və onun təkmilləşdirilməsi

3.1. Mühasibat uçotunda informasiya texnologiyasından istifadənin təkmilləşdirilməsi

Hal-hazırda Azərbaycanın kompüter uçotunda istifadə olunan təşkilatlarda auditor fəaliyyəti bəzən şərh olunan «Məlumatların kompüterlərdə işlənilməsi şəraitində audit və kompüterlərdə istifadə etməklə auditin aparılması», «Riskin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarət»,

«Kompüter və informasiya sistemləri şəraitində uçotun xarakteristikası» Qaydalan (standartları) ilə tənzimlənir.

Bunlardan birincisi məlumatların kompüterdə işlənilməsi şəraitində auditin aparılması qarşısında qoyulan ümumi tələbləri, auditorun komponentliyi, yoxlamanın aparılmasına cəlb edilmə, ekspertin vəzifələrinin müəyyənedir.

Standartda MKİ (KOD) şəraitində auditorun hərəkətlərinin nəzərdə tutulur. Bunlara aiddir:

- uçot məlumatlarının işlənilməsinə aiddi bütün nəzərə çarpan məsələlərin sənədləşdirilməsi və öyrənilməsi;
- mühasibat heyətinin MKİ sahəsində ixtisaslarını qiymətləndirmə. Bundan əlavə standartda MKİ-dən istifadə ilə əlaqədar və auditin riskinə təsir göstərən bəzi aspektlər qıscaca şərh olunur.

İkinci qaydada (standartda) auditin aparılmasında kompüter texnikasının tətbiqi üzrə ümumi tələblər, kompüterlərdə auditdə istifadənin informasiya və texnika təminatı qarşısında qoyulan tələblər təyini edilir.

Standartda eyni zamanda auditin planlaşdırılmasının, auditor sənədləşdirilməsinin, məlumatların kompüterlərdə işlənilməsi şəraitində spesifikasiyadan irəli gələn auditor proseduralarının tətbiqinin xüsusiyyətləri şərh olunur.

Bununla belə, qaydalarda (standartlarda) şərh olunan bir çox məqamları auditor təşkilatlarında hazırlanan firmada xil standartları səviyyəsində daha da dəqiqləşdirmə tələb olunur. Yəqinki,

mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsinin inkişafı şəraitində bu istiqamətlərdə dünyə təcrübəsinin nəzərə

alınması Azərbaycan audit standartlarının hazırlanması işində vətəndaşdır.

Beynəlxalq audit standartlarında MKİ şəraitində auditin qarşısında qoyulan tələblər 401 №-li «Kompüter informasiya sistemləri şəraitində audit» (dahasonra MKİ mətni üzrə) adlı standartda verilməmiş və onun inkişafında beş əlavə hazırlanmışdır:

- 1001-ciqayda «MKİ şəraiti-muxtar kompüterlər»;

- 1002-ci qayda «MKİ şəraitində - interaktiv kompüter sistemləri»;
- 1003-cü qayda «MKİ şəraitində - bazaməlumatları sistemi»;
- 1004-cü qayda «Risklərin qiymətləndirilməsi və daxil nəzarət sistemi - MKİ-nin xarakteristikası və onunla əlaqədar məsələlər»;
- 1009-cu qayda «Kompüterlərdən istifadə etməklə audit metodları».

Sadalanacaq dalarda kompüterlərdən istifadə ilə əlaqədar baş verən, auditorların mümkün hərəkətini şərh edən müxtəlif spesifikasiyaları ilə bağlı geniş dairədə məsələlər şərh olunur.

MKİ şəraitində hazırlanan, auditin uçot informasiyasına əsaslanan məsələni həl etməzdən əvvəl onun formalaşmasının təşkil və üsullarını öyrənmək, MKİ şəraiti ilə bağlı risk qiymətləndirmə məsələsini həl etməkləzımdır. Birincisi övbədə sistemin nə olduğunu və necə işləyəcəyini bilməkləzımdır. 1001-ci qayda deyilirdi ki, mikro kompüterlərdən aşağıda verilən konfigurasiyalardan birində istifadə olunabilir;

- müstəqil stansiyası - bir istifadəçitərəfindəni yaxud bir neçə istifadəçitərəfindəni övbə ilə istifadə olunan (situasiya kiçik biznesə aid böyük olmayan müəssisələr üçün xarakterikdir);
- mikro kompüterlərin yerli (lokal) şəbəkəsinin bir hissəsi sayılan iş stansiya;
- mərkəzi kompüterlə birləşdirilmiş iş stansiya (birinci və ikinci variantların fəaliyyət miqyasları ortasəviyyədə olan təşkilatlar üçün xarakterikdir).

Bu fəslin kind bölməsində Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş informasiya sistemlərinin təsnifatı verilir. Auditorun xitamalarını planlaşdıranda zaman auditorun MKİ-nin hansı variantı ilə işləməsini, avtomatlaşdırmanın hansı səviyyədə olmasını, istifadə olunan programın məhsulunun etibarlılığını, daxil nəzarət üsullarını və informasiya sistemlərindən istifadə ilə əlaqədar digər anları bilmək çox vacibdir. Bu məsələləri auditin planlaşdırılması prosesində hazırlığın gedişatında təhlil etmək və firmada xil standartlarda əks etdirməkləzımdır.[33]

1008-ci qaydada qeyd edilmişdir ki, kompüterlərdən istifadə əllə işləmə metodları və proseduralardan istifadə ilə müqayisədə əyan sübutları əldə etməkdə hədə çatındır. Məlumatların kompüterlərdə işlədilməsinin xarakteri ilə bağlı aşağıdakı xüsusiyyətlər göstərilir:

- jurnal də verilən bu və yadigər provodka ların molmasını təsdiq edən ilkin sənədlərin olmaması mümkündür;

- əməliyyatın vizualizinin olmaması. Məlumatlar ancaq kompüter fayllarında ola bilər və ilkin sənədlərlə yaxud hesablamalarla birgə getmir. Bu hal bəzən balansın reformasiyası (islahatı), amortizasiyanın hesablanması və digər əməliyyatlara aid ola bilər;

- vizual nəticələrin olmaması. Müəyyən əməliyyatların yaxud məlumatların işlənilməsinə nəticələr kağız təmsilçilərində çap edilməyə bilər (kağız təmsilçilərində ancaq icmal məlumatlar verilib bilər). Bəzi məlumatları ancaq kompüterin köməyi ilə oxumaq olar.

- məlumatlar və kompüter proqramlarının kompüterlərin köməyi ilə yaxud kompüter avadanlıqlarından istifadə yolu ilə daxil olub bilər. Müvafiq nəzarət olmadıqda və müəssisənin yaxud kənar məlumatlarının cəzə verilməmiş daxil olma ehtimalları artıb bilər.

Auditorun audit planlaşdırarkən və onunla əlaqədar riskləri qiymətləndirərkən hansı proqram təminatı ilə işləməli olacağını bilməlidir. Daha məşhur itislaşdırılmış proqramları, məsələn «İC», «İntellekt servis», «İnfom», «İnformatik» və digərləri hazırlayanları istifadəçilərlə daimi əks əlaqəli şəraitində işləyir. Onların proqramlarında olansəhvlər haqqında informasiya operativ qaydada almaq və sonralar oxşar proqram variantlarını hazırlayan zaman əvvəllər toplanılan təcrübədən istifadə imkanları olur. Buna görə də belə proqramlarla qarşılaşsənəviyyəli auditorların yüksək dərəcədə inamlı proqramın əvvəlcədən dəqiq işlədiyinə inamlı olur. Təşkilatda bazarda aza məşhur itehsalçı tərəfindən hazırlanan proqram məhsullarından istifadə hallarında isə, bunun əksinə olaraq, inam dərəcəsi xeyli aşağı olur. Proqram sənədlərinin müstəqil surətdə

hazırlayan müəssisənin işçiləri, bir qayda olaraq, mühasibat uçot proqramlarının hazırlanmasında kifayət təcrübəli olmur və belə hazırlamalarda çox ehtimal olunur ki, səhvlər mövcud olur. Bunlardan bəzilərini uzun bir dövr ərzində istifadəçilər müşahidə etmir. Bu qəbildən olan proqram növləri ilə qarşılaşan auditor, bir qayda olaraq, orta MKİ ilə əlaqədar yüksək risk haqqından nəticə çıxartmalıdır. [34]

Praktikada (xüsusilə də kiçik müəssisələrdə) qanuni olmayan yollarla əldə edilmiş proqram sənədlərindən istifadə halları narast gəlir. Bu halda Azərbaycan standartlarında auditorun qarşısında qoyulan tələblərdən əlavə, belə standartlardan istifadəsinin böyük risk olduğunu onlara bildirməlidir. İstehsalçı tərəfindən qoyulan müdafiə nəzarətcəsinə aradən götürülə bilə və beləliklə səhvlərin olması ehtimalı yüksək olar. Bundan əlavə mühasibdə istifadəçiyə nəzarət və istifadəçidə istehsalçının texniki müdafiəsi olmur. Belə situasiya, yəqinki, auditoru oxlama aparmaqdan imtina etmək üçün əsaslı bəhanə olub bilər.

Uçot personalının ixtisasları ilə əlaqədar auditor risklər MKİ şəraitində uçot informasiyalarını formalaşdıran personalın ixtisaslarını öyrənməklə yanaşı müəssisə rəhbərliyinin bunlara qarşı nə kəmit tələblər qoyduğunu, onların öyrənilməsinə necə təşkil edilədiyində bilməklə zərurətdir.

Təəsüflə qeyd etməklə zərurətdir ki, belə tələblər kiçik və ortamüəssisələrdə yüksək deyildir. Səbəbi isə əməyin ödənilməsi imkanlarının olmamasıdır. Bu səbəbdən də heç də bütün müəssisələrin rəhbərləri mühasiblərin proqram təminatı hazırlayanları tərəfindən təşkil olunan, texniki və istehsalçılara məsləhət xidməti kurslarında oxumalarını görə haqqı ödəmək üçün hazır deyildir. Hətta ixtisaslaşdırılmış mühasibat proqramlarından yaxşılıq belə istifadəçilərinə düzgün olmayan hərəkətlərindən və çətin düzəldilən nəticələrdən qorunmamışdır. Məsələn, bəzi proqramlar bir çox fikirləri (materialın, malın vəlyutanın və digərlərinə) sorğu-arayış kitablarından götürməyə imkan verir.

Belə hərəkət əməliyyatlarınıuçotujurnalında çıxarılmış fikrə istinadən fikrimaşından çıxarılmadan edilir. Nəticədə belə əməliyyat məlumatlarının tamlığını pozur, onun bərpası isə uzun və əmək tələb edən prosesdir. Uçot informasiyasını formalaşdıraraq persionallazım olən yenilikləri bilməlidir, və proqramı qeyri-düzgün mühasibət informasiyalarının nəticələri haqqında məlumatlı olmalıdır.

Kompüter uçot məlumatlarının qorunması problemi kompüter informasiyalarının və proqram təminatının əlaqəliyi mühüm problemdir. İnformasiyanın itməsinə səbəbləri aparat və proqram çəşidirmələri müxtəlifdir (disklə qabarıftar, əməliyyat sistemlərindən imtinə və i.a.). Mühasibət uçotunun aparılması ilə əlaqəli olmayan lakin kompüterlərdə işləyən hərəkətlərdə başqası səbəblərlə. Bəzəndə şübhəli mənbələrdən alınan proqramları qurana zaman kompüterlərdə keçirilmiş virusların hərəkətinə nəticəsində informasiyanın itməsi hallanda olur. Müəyyən təhlükə etibarlı və daim təzələnen antivirüs müdafiəsi olmadığına görə elektron poçtundan istifadə etməklə İnternetə çıxış imkanları ilə bağlıdır.

Daxilinəzarət sisteminin proqram məhsullarının və uçot informasiyalarının qorunması ilə əlaqədar hissənin qiymətləndirilməsinə zamanı rəhbərliyin bu istiqamətdə qəbul etdiyi təşkilatı və texniki tədbirlərini öyrənmək lazımdır. Bu kimi tədbirlərə, məsələn, kompüter texnikasına giriş məhdudlaşdırılması, kompüter texnikasına giriş qaydası və onun məhdudlaşdırılması, uçot informasiyasının ehtiyat sürətlərinin çıxarılmasında dövrililiyi, texniki və proqram sənədlərinin, antivirüs proqramlarının mövcudluğu və digər şəbəkə idarəet-mənin vəzifələrinə aiddə tədbirlər (kompüter şəbəkəsi olanda) daxildir. [35]

Proqram təminatı və uçot informasiyaları ehtiyat sürətlərinin qorunması qaydası çox mühümdür. Müəllifə elə hallar məlumdur ki, münaqişələrin səbəbindən iş yerini tərk edən baş mühasib bütün məlumatları birgə proqram məhsulü və digər məlumatları yeganə ehtiyat sürətini götürüb. Məlumatların qorunması konfidensiallığın saxlanması nöqtəyinə zərincə də

vacibdir. İrimüəssisələrdə, banklardabuməsələ texnikivasitələrinkömayiilə həlledilir. İşçininbilavasitə münasibətiolmayan çapqurğularınavə məlumatlarınagirişiniməhdudlaşdırmaqla, tezuyğunlaşan ötürücülər üçün diskovodlarmgötürülməsi. Orta, xüsusilə kiçik müəssisələrdə buməsələnin həlli, yəqinki, ciddi təşkilatiməsələlərə əsaslanır. Müəssisə rəhbərinin buməsələyə etinadsız həqiqi auditor üçün müştərinin kompüter informasiyalarından istifadə riskinin qiymətləndirilməsində əsasdır.

Məlumatların kompüterlərdən istifadə etməklə işlənməsində risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə dair ümumi məsləhətlər

Yuxanda şərh olunanları yekunlaşdırmaqla bəzi bir nəticəyə gəlməklə larkin, auditorun müştərinin kompüter informasiyalarından istifadə ilə əlaqədar risk haqqında qərar qəbul etməzdən əvvəl bəzi məsləhətləri siyahısını təklif etməklər. Verilən siyahını tam dəqiqlik hesab etməklə olmaz. Onun auditorun təcrübəsinə əsasən tamamlama qollar və firmada xil standartı uyğunlaşdırılmış əlavələr edilə bilər.

1. Texniki və proqram vasitələri.

- istifadə olunan kompüter texnikalarının sinifi və yaşı;
- informasiyaları qoruyan texniki vasitələrin və proqram vasitələrin mövcudluğu (fəsiləsiz qidalanma, virusdan müdafiə mənbələri və d.);
- kompüter texnikalarının işlənməsinin texniki cəhətdən təmin edən ixtisaslı personalın mövcudluğu;
- kompüter texnikasında istifadə olunan konfigurasiya tipi (şəbəkənin olması);
- istifadə olunan proqram təminatı;
- istifadə olunan proqramların sahibləri ilə texniki və məsləhət xidməti üzrə müqavilənin olması.

2. Uçot informasiyalarının formalaşması üçün cavabdeh olan personalın ixtisasları.

- rəhbərliyin personalın ixtisaslarına tələbatı, uçot işçiləri üçün vəzifə təlimatlarının mövcudluğu və onların məzmunu, mühasibat işçilərinin işə qəbulu qaydası;

- MKİ şəraitində uçot məlumatlarının formalaşmasına cavabdeh olan uçot işçilərin fəaliyyətini nizamlayan təşkilati-sərəncamverici sənədlərin mövcudluğu;
- uçot işçilərinin oxumalarının təşkili, proqram məhsullarını hazırlayanlar tərəfindən təşkil edilmiş təhsil kurslarının bitirilməsinə dair sertifikatların olması.

3. Kompüter proqramlarının və mühasibat uçotu məlumatlarının qorunması üçün təşkilati və texniki tədbirlər. Uçot informasiyalarının kağız ötürücülərində formalaşması qaydaları və dövrləri, məlumatların ehtiyat sürətlərini, informasiyaların qorunması üçün işçilərin məsuliyyətini müəyyən qaydaya tabe edilən təşkilati-sərəncamverici sənədlərin mövcudluğu və onların məzmunu;

- məlumatların ehtiyat sürətlərinin qorunmasının təşkili, müəssisə rəhbərində ehtiyat sürətlərin olması, ehtiyat sürətlərinə girişin məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlər;
- kompüter texnikasına girişin məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlərin mövcudluğu sistem parollarının mövcudluğu və mühasibat uçotunun ayrı-ayrı sahələrini aparan istifadəçilərə parolların olması.

Yuxarıda verilən siyahının təmsalında və auditor təşkilatları tərəfindən toplanılan təcrübəni hesaba almaqla auditor yoxlamalarının planlaşdırılması mərhələsində anketlər tərtib etmək olar (belə anketlərə dair misallar işdə verilir). Anket məlumatlarına əsasən yoxlanılan təşkilatda kompüter informasiyalarından istifadə ilə əlaqədar riski qiymətləndirmək olar. Anketləşdirmənin nəticələrindən müştərinin uçot informasiyalarının kompüterdə işlənilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə məsləhətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Məlumatların kompüterdə işlənilməsi şəraitində daxili nəzarət MKİ şəraitində daxili nəzarət dedikdə məlumatların əllə işlədilməsi proseduraları (ümumi nəzarət vasitəsi) və kompüter proqramlarında qurulan proseduraları (tədbiqi proseduralar) daxil edilən məlumatların kompüterlərdə işlənilməsinə nəzarət başa düşülür. Bu proseduralar MKİ şəraitində fəaliyyətdə olan və kompüter məlumatlarının qorunmasını təmin edən ümumi nəzarət sistemini təmin etməlidir.

MKI-yə ümumi nəzarət vasitələrinin məqsədi kompüterlərin işinin yararlılığına və effektivliyinə nail olmaq məqsədi ilə məlumatların kompüterlərdə işlənilməsi sisteminin işinə daxili nəzarət strukturlarını yaratmaqdır.[36]

Ümumi nəzarət vasitələrinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. Təşkilati və idarəetmə nəzarət vasitələri. Bunlara da öz növbəsində aşağıdakılar daxil edilir:

- rəhbərliyin ümumi siyasəti və kompüter sistemindən istifadəyə aid proseduralar;
- funksiyaların lazımi bölgüsü (məsələn, hazırlıq, məlumatlar, informasiyaların daxil edilməsi və i.a.).

2. Tədbiqi proqramlar sisteminin hazırlanmasına və istismarına nəzarət.

Nəzarətin bu növü müəssisə işçilərinin gücü ilə hazırlanan yaxud istehsalçılardan alınan sistemlərin kifayət qədər etibarlılığını bilməyə imkan verir və onun qarşısına qoyulan tələblərə uyğun effektiv fəaliyyət göstərir. Bu halda həm də aşağıdakılara qoyulan nəzarəti təmin etməlidir:

- yeni yaxud modifikasiya edilmiş məlumatların işlənilməsi sisteminin testləşdirilməsi, yemədən qurulması, tədbiqi və sənədləşdirilməsi;
- sistemlərdə tədbiqi proqramların dəyişdirilməsi;
- sənədlərə daxil olma ilə;
- lazım gələn hallarda proqram məhsullarına keçməklə.

3. Məlumatların kompüterdə işlədilməsi şəraitində aparat hissəsinin işləməsinə nəzarət (kompüterlərin, serverlərin, şəbəkə avadanlıqlarının və i.a.);

- sistemdən ancaq icazə verilən məqsədlərə istifadə etmək;
- kompüter sistemlərində ancaq müvəkkəl edilmiş və xüsusi hazırlanmış personalma işləməyə razılıq vermək;
- ancaq icazə verilmiş proqramlardan istifadə etmək, kompüter məlumatlarını antivirus müdafiə etmək;
- informasiyanın daxil edilməsi prosesində baş verən səhvləri vaxtında aşkar etmək və düzəltmək.
- əməliyyatların kompüterdə işlədilməsindən əvvəl qanuniliyinə;

- əməliyyat tam həcmli məlumatların kompüter bazasına yazılır;
- düzgün olmayan əməliyyatlar proqram vasitələrinin köməyi ilə kənarlaşdırılır, lazım gələnlərdə isə təkrar keçirilir.

2. Məlumatların kompüter fayllarına nəzarət. Bu nəzarətin gedişatında aşağıdakıların təyin edilməsi tələb olunur:

- əməliyyatlar kompüterlərdə kifayət dərəcədə işlənir;
- əməliyyatlar itirilmir, tamamlanmır, təkrar olunmur, səhvən dəyişdirilmir;
- işlənmə zamanı yol verilən səhvlər vaxtında aşkar və korrekte edilir.

3. Nəticələrinə nəzarət aşağıdakılara inam yaratmaq üçündür:

- işlənməsinin nəticələri dəqiqdir;
- nəticələrinə giriş ancaq müvəkkil edilmiş şəxslərə verilir;
- nəticələr vaxtında müvəkkil edilmiş şəxslərə təqdim edilir.[37]

3.2.Аудитор faaliyetlerinde elektron idarəetmə sistemində istifadənin müvafiq təcrübəsinin təşvihi.

Audit yoxlamalarının planlaşdırılması gedişatında həlledici əsas məsələlərdən biri «qiymət-keyfiyyət» nisbəti məsələsidir (daha dəqiq yazdıqda «maya dəyəri - keyfiyyət» olur, lakin yuxarıda verilən termin hamı tərəfindən işlədilir). Auditor yoxlamaları zamanı hesabatlarda mühüm təhriflərin aşkar edilə bilməməsi bütün təsərrüfat əməliyyatlarını başdan-başa yoxlanılan hallarda belə sifra endirmək olmur. Riskin minimumlaşdırılmasının əsas imkanı, planlaşdırılan auditor prosedurlarının həcmində və dəqiqliyinin toplanılan auditor sübutatlarının artırılmasıdır. Eyni zamanda bu həcmənin artması auditor yoxlamaları məsrəfləri çoxaldır, onun dəyərini artırır, bunun nəticəsi olaraq böyük auditor riski və aşağı qiymətlə iş görməyə hazır olan digər firmalarla müqayisədə auditor təşkilatının rəqabət qabiliyyətini aşağı salır. Digər tərəfdən böyük auditor riski şəraitində keyfiyyətsiz yoxlamaların nəticələrinin kompensasiyası ilə əlaqədar müştərilərin iddiaları üzrə məsrəflər çoxalır, son nəticədə auditor təşkilatının nüfuzu (etibar) aşağı düşür.

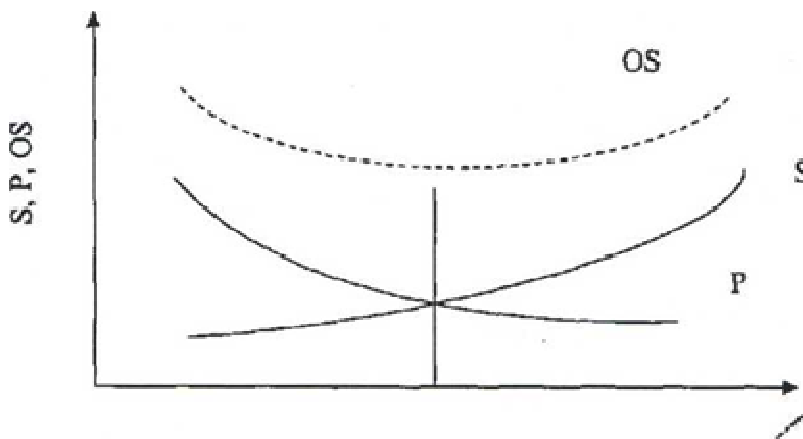
Auditin aparılmasına məsrəflərin və alman nəticənin optimal nisbətləri haqqında qərarın qəbul edilməsi daima auditorlar tərəfindən həll edilir. Buna görə də situasiyaların (miqdar aspektləri, zahiri cəhətdən, şərhə mümkün deyil və məsələyə hər bir konkret şəraitdə ayrıca baxılmalıdır) bəzi keyfiyyət şərtlərinin verilməsi məqsədəuyğundur.

Müxtəlif fəaliyyət sahələri üçün ümumi olan «qiymət-keyfiyyət» nisbətlərinin nümunəsi 2-cı şəkildə verilir (verilən məlumatlar S.M. Qutsaytm kitabından götürülmüşdür)

Absis oxlarında auditor yoxlamalarının keyfiyyəti adlandırılan parametrlərin dəyişməsi əks olunur (K). O xeyli amillərdən asılıdır: auditor proseduralarının və seçilmiş auditor sübutlarının həcmi ilə yanaşı müəssisədə tətbiq olunan texnologiyaların səviyyəsi, konkret auditor yoxlamalarının mürəkkəbliyi və i.a. O, göstəricinin inteqral xarakterinə əhəmiyyət vermədən, digər bütün şərtlər bərabər sayılan halda auditor işlərinin həcmi təyin edir.

Şəkil 1.

Auditdə «qiymət-keyfiyyət» nisbətləri

K-i interpretir etmək auditor riski və ona aid komponentlər nöqtəyi nəzərinə hesabata mühüm səhvlərin aşkar edilməsi ehtimalı kimidir (risk çıxılın səhvin aşkar edilməmiş riski). Aydın ki, $K+PN = 1$

Ordinat oxu təşkilatın auditor yoxlamasının maya dəyəri (S) ilə, auditin keyfiyyətsiz aparılmasına görə qaldırılan iddialara məhkəmə qaydasında (yaxud məhkəməyədək) baxılması ilə əlaqədar təşkilatın (P) kompensasiyasını göstərir.

Əyri S auditor yoxlamasının maya dəyərini (qiyməti) göstərir. Auditin keyfiyyəti yüksəldikcə o da artır və o, auditor proseduraları həcmnin artması nəticəsində müvəqqəti məsrəflərlə təyin edilir.[38]

Yoxlamanın minimal məsrəfləri şəraitində müştəri tərəfindən maksimal ödəmələrdən mümkün itkilər (yalan auditor rəyi təqdim edilən müştəridən iddia daxil olmayan halda) və auditin keyfiyyəti artmaqla əlaqədar məsrəflərin aşağı düşməsi ehtimalı ola bilər. Əyri OS (auditin ümumi maya dəyəri) əyri punktilə verilir və yuxanda müzakirə olunan əyriyə cəmləməklə alınır. Onu auditor təşkilatının cəmi məsrəfləri kimi interpretir etmək olar. Əyri OS-də minimum nöqtə vardır (vertikal punktilə xətt) ki, bunda auditin ümumi maya dəyəri minimaldır və «qiymət-keyfiyyət» nisbəti auditor təşkilatı nöqtəyi nəzərinə optimaldır. Bu nöqtədən sola iş yüksək auditor riskinə rəqabət qabiliyyətində mümkün itkilərə gətirib çıxardır..

Auditor yoxlamalarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə məsrəfləri artırılmaqla sağ nöqtənin optimallaşdırılması da məqsədəuyğun deyildir və müştəri ləri digər auditor firmalarına keçməsinə səbəb ola bilər. Yoxlamanın keyfiyyətinə xələl gətirmədən maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edən auditoru texnologiyanın hazırlanması vəzifəsi çox aktualdır. Onun həllinin ən minimum yollarından biri audit aparılan iqtisadi subyektin kompüter məlumatlarında istifadə etməkdir (bu barədə əvvəlki bölmədə şərh olunub). Bunun həllinin mümkün yolu əvvəllər hazırlanan və auditor təşkilatlarında daima tətbiq edilən bu məlumatların işlənilməsinin universal metodlarından istifadə etməlidir. Böyük həcmdə informasiyaların işlənilməsində vaxta qənaət hesabına almaı iqtisadi effekti auditor proseduralarının mədqiqliyinin yüksəldilməsini hesablamaq kifayət qədər problemlı görünür. Bununla belə onu keyfiyyət səviyyəsində göstərmək çox da çətin deyildir:

1. Auditə hazırlıq və onun planlaşdırılması mərhələsində, digər şərtlərlə yanaşı qarşıdakı auditlə əlaqədar işlərin xarakteri və həcmi qiymətləndirmək, iqtisadi subyektin fəaliyyətinin xarakterini, aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının mahiyyətini bilmək və mühasibat uçotu sistemini qiymətləndirmək lazımdır.

Bu hərəkət auditor fəaliyyətinin müvafiq qaydalarında (standartlarında) göstərilmişdir və bundan əlavə auditor yoxlamasına hazırlığın zəruri mərhələsidir. Auditin ənənəvi metodlarında mühasibat uçotunun müxtəlif sahələrində (əməliyyatları heç olmasa təqribən hesablamaq mümkün olsun) əməktutumunun hissəvi qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar böyük həcmdə mühafizəkar işlərin aparılmasını zəruri hesab edir. Müştərinin kompüter bazası (elektron şəkildə provodkalar jurnalı) mövcud olan halda mühasibat uçotunda il boyu aparılan mühasibat hesablarını, hər bir əməliyyatı şərh edən əməliyyatların miqdarını və hər bir müxabirələşmə üzrə ümumi məbləği göstərən hesabatı formalaşdırmaq çətin deyildir. Bu informasiya imkan verir:

- təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi metodikası sahəsində mühasibat uçotu sistemini bilməyə;
- auditə hazırlıq mərhələsində mühasibat uçotunun hesablar planının tətbiqinə dair tələmatın tələblərinə uyğun gəlməyən mühasibat provodkaların qeyd etməyə;
- müxtəlif əməliyyatların miqdarı və ümumi məbləğini nəzərə almaqla mühasibat uçotunun müxtəlif seqmentləri üzrə qarşıdakı işlərin həcmi qiymətləndirməyi;
- mühasibat işçiləri tərəfindən aparılan işlərin həcmi aparat işçilərinin sayı ilə tutuşdurmağa və i.a.

2. Audit ənənəvi metodlarla aparıldıqda praktiki nöqtəyi nəzərinə auditor seçiminin qurulması vəzifəsi kifayət qədər mürəkkəbdir. «Auditor seçimi» qaydalarında (standartda) əksər hallarda onların formalaşdırılmasına ehtimal-statistik yanaşmanın dəqiq tətbiqi tələb olunur. Ümumiyyətlə, aydındır ki, ancaq bu halda nəticələrin təhlilində və onların proyeksiyasını salmaqda işlənmiş riyazi aparatın tətbiqi mümkündür. Lakin bu cür yanaşma böyük həcmdə hesablama işlərinin aparılmasını nəzərdə tutur və auditin ənənəvi metodlarında isə auditor yoxlamasının «qiymət-keyfiyyət» nisbətini pisləşdirdiyinə görə qəbul edilməzdir. Auditin aparılmasında kompüterlərdən istifadə praktiki olaraq auditor firmasının resurslarına tələbatı artırmır, çünki bütün hesablama işləri minimal vaxt tələb edir. Yoxlanılan iqtisadi subyektin kompüter məlumatlarından istifadə

müştərinin məlumatlarını əllə kompüterə salmağa vaxt tələb etmir və rutin (mühafizəkar) əməliyyatlarının aparılmasına müvəqqəti məsrəfləri praktiki olaraq sifra endirir. Bir sıra kompüter proqramlarında (məsələn, Microsoft Excel) kifayət qədər güclü, seçmə tədqiqatı təşkil etmək və onun nəticələrini təhlil etmək üçün kifayətləndirici statistik-təhlil aparatı olur. Prinsipcə daha güclü alətlərdən, məsələn, STATİSTİKA sistemi üzrə məlumatların təhlili mümkündür. 3.

Müştərinin kompüterlərdən və elektron məlumatlarından istifadə etməklə analitik proseduraların aparılması auditor təşkilatının resurslarına xeyli qənaəti təmin edə bilər. Analitik proseduralar dedikdə alınan informasiyaların təhlili və qiymətləndirilməsi və təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının qeyri-adi və qeyri-düzgün mühasibat uçotunda əks etdirilməsini, habelə bu cür səhvlərini və yalanların aydınlaşdırmaq məqsədi ilə yoxlanılan iqtisadi subyektin mühüm maliyyə iqtisadi göstəricilərinin tədqiqi başa düşülür. Analitik proseduraların əsas modelləri aşağıdakılardır:

- müxtəlif dövrlərdə hesablar üzrə qalıqların tutuşdurulması;
- müxtəlif dövrlərə aid mühasibat hesabatı göstəricilərinin tutuşdurulması;
- hesabatın müxtəlif maddələri ilə əvvəlki dövrlərin məlumatları arasında nisbətlərin qiymətləndirilməsi;
- mühasibat hesabatı göstəricilərinin plan göstəriciləri ilə tutuşdurulması;
- maliyyə və qeyri-maliyyə informasiyaların tutuşdurulması;
- müəssisə fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərinin sahə üzrə orta göstəriciləri və d. göstəricilərlə tutuşdurulması.

Bir çox müəlliflərin rəyincə analitik proseduralar özü-özlüyündə vaxta əməlli başlı qənaət etməyə qadirdir. Kompüter auditi və müştərinin elektron məlumatlarından istifadə metodikasının tətbiqi hesablama proseduralarının ixtisara salınması hesabına bu effekti xeyli dərəcədə artırır, əməliyyatlar, hesabların dövriyyələri və qalıqlar haqqında məlumatların aparılmasının nəticələri audit nöqtəyi nəzərdə yaxşı informasiya almağa imkan verən müxtəlif qeyri-standart analitik proseduraları aparmağa şərait yaradır (satışdan pul gəlirinin dinamikasına və materialların istehsal məsrəflərinə silinməsinə dair misal üçüncü fəsildə verilir).

Bir çox program sənədlərin köməyi ilə müştərinin kompüter məlumatlarının tədqiq etməyin, qrafik şəklində İnformasiya ver-məyin mümkünlüyünü də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Yaradılması xeyli dərəcədə az vaxt tələb edən belə qrafiklər auditor üçün və yoxlanılan iqtisadi obyektin rəhbəri üçün informasiyanı əyani göstərməyə imkan verir.[39]

Auditin sənədləşdirilməsi 2№-li qaydalarda (standartda) auditorun, fikrini təsdiq edən sübutların təsdiqi üçün bütün məlumatların sənədlərlə rəsmiyyətə salınması üçün məcburi olan, habelə auditin qaydalara (auditor fəaliyyəti haqqında standartlara) uyğun aparılmasını sübut edən şərtlər öz əksini tapmışdır. Auditor sənədləşdirmələr, bir tərəfdən yoxlamanın nəticələrinə görə rəsmiləşdirilmiş audit edilən şəxsin hesabatının gerçəkliyi haqqında rəyini təsdiq etmək üçün zəruridir, digər tərəfdən müştəri ilə məhkəmə yaxud digər fikir ayrılıqları baş verdikdə düzgünlüyünü (standarta uyğunluğunu) təsdiq etmək üçün auditora lazımdır. Praktikada lazımı səviyyədə və kifayət qədər həcmdə auditor sənədləşdirmələri tərtib etmək əməktutumlu prosesdir və çox vaxt tələb olunur. Auditin aparılması üçün məhdud vaxt təyin edildiyini nəzərə alsaq, belə məsrəflərin yararsızlığı açıq duyulur.

Kompüter auditinin digər nailiyyətləri ilə yanaşı sənədləşmələrin tərtibində vaxta qənaət və yoxlanılarınmava dəyərinə, qən a ət məsələlərinin həllində də əhəmiyyəti böyükdür. Maşmsəmtləmə proseduraların aparılmasında bir çox sənədləri nəşrə yaxud elektron ötürücülərində saxlamağa verməklə də vaxta qənaət edilir. Beləliklə, auditor sənədləşdirmələrin böyük bir hissəsi bu cür proseduraların apanlması gedişatmda yaranan «əlavə məhsul» kimi alma bilər. Bu cür sənədlərə, məsələn, müştərinin kompüter məlumatları əsasında auditor seçimlərinin formalaşması ilə əlaqədar bütün hesablamaları, hesablamalar və qrafiklər şəklində analitik proseduralann aparılmasının nəticələri, auditin planlaşdırılması ilə bağlı sənədlər və çoxlu digərlərini aid etmək olar. Bu qəbildən olan sənədləri sonrakı işlərdə istifadə üçün bir növ «yarımfabrikatlar» kimi də qəbul etmək olar (məsələn, kassa sənədlərinin atributiv yoxlamalarda seçimə düşən sənədlərin siyahısını nəşrə vermək olar). Auditor yoxlamanın nəticələrini sənədin boş sütunlarına yazır.

Yuxarıda verilən vaxta qənaəti əsaslandıran, beləliklə də kompüter auditi aparılan halda «qiymət-keyfiyyət» nisbətini yaxşılaşdıran misallar tamlığa iddia etmir. Bununla belə kompüterlərdən istifadə auditorlara öz işlərinin səmərəliliyini xeyli yüksəltməyi öyrədir.

İqtisadi effekti kəmiyyətcə tədqiq etmək auditin praktikasında kompüter nəticələrinin qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyinə görə çətindir. Ədəbiyyatlarda (36,40) informasiyaların iqtisadi işlədilməsi sferasında bu və ya digər texnologiyalardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin iki tərəfi şərh olunur: düzünə, dolayı. Birinci informasiyaların işlədilməsinin maya dəyərinin aşağı salınmasının, məsrəflərin, xüsusilə də müvəqqəti xərclər hissəsinin azalması nəticəsi kimi baş verir. İkincisi, auditor təşkilatından kənarında üzə çıxır və işlədilmiş informasiyalardan istifadə edənlərdə baş verir və auditin dəqiqliyinin yük-səlməsi, iqtisadi qərarları qəbul edən zaman sahibkarlıq risklərinin azalması ilə əlaqədar baş verə bilər. Layihənin iqtisadi effektivliyini məsrəflərin örtülməsi müddəti (T) kimi qiymətləndirmək olar:

$$T = m(BİE + DİE)$$

Burada, m - texnologiyaların tətbiqinə məsrəflər;

BİE - tətbiqi nəticəsində alınan birbaşa iqtisadi effekt;

DİE - dolayı iqtisadi effektdir.

Müəyyən pay şərti olmasına baxmayaraq audit təcrübəsində kompüter texnologiyalarının tətbiqindən birbaşa iqtisadi effekti qiymətləndirməyə çalışmaq lazımdır. Bunu informasiyaların ənənəvi və avtomatlaşdırılmış üsullarla işlədilməsinə vaxt məsrəflərini müqayisə etməklə və onları təşkilatda peşəkar auditin bir iş saatının dəyəri ilə tutuşdurmaqla təyin etmək mümkündür. Bu halda bilmək lazımdır ki, texnologiyalar, maşınlarla istiqamətləndirilmiş yeni auditor prosedurları işləndikcə effekt daha da artacaqdır.

Kompüter texnologiyalarının tətbiqindən dolayı effekti qiymətləndirmək prinsipcə mümkündürsə də çox mürəkkəbdir. Çünki o xarici xarakter daşıyır və informasiyalardan istifadə edənlərə yönəldilmişdir.

Digər tərəfdən auditor təşkilatının özünün nüfuzunun və auditor xidməti bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün lazımdır. Bu cür auditor xidmətin kəmiyyətcə qiymətləndirməyə yanaşma ədəbiyyatda şərh olunmuşdur, bununla belə onların inkişafını auditor fəaliyyətinə uyğun tədqiq etmək tələb olunur.

Praktikada hesablama texnikasından istifadəyə əsaslı məsrəflərin və proqram təminatının məqsədəuyğunluğu məsələsi əksər auditor təşkilatlarında çox-dan həll olunmuş, həm də mübət həll olunmuşdur. Test redaktorların köməyi ilə auditor rəyləri hazırlanır və işgüzar yanaşmalar aparılır, auditorlar üçün hazırlanan arayış-hüquq sistemlərindən proqram təminatından, İnternetin imkanlarından geniş istifadə olunur və i.a. Bəzi anlarda təşkilatların rəhbərlərində və auditorlarda haqlı şübhələr yaranır ki, persional kompüterlərin imkanları yuxarıda sadalananlarla bitmir və belə halda PK-dən istifadə üsulların axtarışı başlayır, kompüter auditi formalaşır.[40]

3.3. Мцштярилəрин электрон мялуматларындан истифадя етмякля аудитин апарылмасы методлары

Bu bölmədə təsərrüfat əməliyyatlarının xarakteri müxtəlif olan çoxlu təşkilatların yoxlanılmasında istifadə olunan, yoxlanılan iqtisadi subyektin kompüter məlumatlarından istifadə metodikası şərh olunur. Bu metodikadan bir neçə il istifadə olunmuş və inkişaf etmiş və hazırki dövrdə firmadaxili standart kimi rəsmiyyətə salınmışdır.

Planlaşdırma və auditor yoxlamaları aparmaq üçün, əvvəlki fəsildə şərh olunan üsullardan fərqli olaraq, yoxlanılan iqtisadi subyektin məlumatlarının kompüter faylı bazalarından yox mühasibat proqramları ilə generasiya edilmiş və çapa xülasə üçün təyin olunan ayrı-ayrı hesabat formalarından istifadə edilir.

Bu informasiya kağız ötürücülərində deyil, istifadə olunan mühasibat provodkaların formalaşan faylların mətni şəklində (yaxud başqa şəkildə) təqdim edilməlidir (bunu edilməyən ixtisaslaşdırılmış mühasibat proqramlarına müəllif

praktikada rast gəlməmişdir).Elektron şəklində alman informasiya daha sonralar münasib proqram məhsullarının, məsələn, standart komplektinə aid olan Microsoft Officenin köməyilə informasiya işlənir.

Metodikanın yaxşı cəhətlərinə aiddir:

-universallıq. O, tətbiq olunan mühasibat proqramlarından, o cümlədən yoxlanılan müəssisənin işçiləri tərəfindən hazırlanan proqram məhsullarından istifadə edilməsindən asılı olmayaraq tətbiq oluna bilər;

- effektivlik. Həm planlaşdırma mərhələsində və həm də yoxlamanın gedişatında bu metodikanın köməyi ilə müştərinin böyük miqdarda məlumatlarını işləmək mümkün olur;

- auditor fəaliyyəti sahəsində normativ aktlarla konfliktin olmaması. 2-ci fəsildə şərh etdiyimiz kmi, «Məlumatların kompüterdə işlədilməsi şəraitində audit» qaydasının (standartın) 2.6 maddəsinə əsasən iqtisadi subyekt məlumatların bütün mühasibat bazasını çap edilmiş şəkildə yaxud bu məlumatlar bazasının ancaq bəzilərini elektron şəklində təqdim etmək, auditor təşkilata lazım olan digərlərini isə kağız ötürücülərində vermək hüququ vardır. Metodikanı elektron şəklində təqdim etmək məqsədilə baza məlumatlarının massivi yox proqram məhsulları ilə generasiya edilən hesabat formaları təqdim edilir.Məsələn, bunları təsərrüfat əməliyyatları (provodkaları) jurnalına da daxil etmək olar.

V.İ.Podolskinin və N.S.Şerbakovun təqdim etdiyi metodikadan (77) fərqli olaraq müştərinin məlumatlar bazasının tərkibində olan cədvəllərdən yox kənar formalardan istifadə edilir və beləliklə də cədvəllərin tərtibində işlədənlər tərəfindən istifadə olunan sahə adlarında və onların informasiyalarında saxlanılan xarakterdə cədvəlləri araşdırmağa ehtiyac qalmır.Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aparıcı proqram məhsullarını hazırlayanlar rəqabət qabiliyyətini saxlamaq məqsədi ilə məlumatlar bazasının strukturunun şifrələrini açmır.Belə hallar «İnfobuxqalter» proqram kompleksi müstəsna olaraq təşkil edir.

Metodikanın çatışmamazlıqları bunlardır: birincisi, yoxlanılan iqtisadi subyektin analitik uçotu ilə işləyən zaman müəyyən mürəkkəbliklər ortaya çıxır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox proqram məhsulları provodkalar

jurnalını almağa imkan verir ki, bunda da analitik uçot mövqeyini daxil edən sahə olur. Belə jurnallarla işləyən zaman metodikanın imkanları xeyli geniş olur.

Təsvir olunan metodika bir neçə mərhələdə həyata keçirilir:

- lazım olan məlumatları yoxlanılan iqtisadi subyektədən elektron şəkildə almaq;
- alınan məlumatları işləmək və onları sonrakı işlərə yararlı şəkllə salmaq;
- məlumatları icmal cədvəllər şəkllində təqdim etmək;
- kompüter auditinə istiqamətləndirilmiş auditor prosedurları tətbiq etmək.

Daha sonra metodikanın həyata keçirilməsi mərhələlərinə ətraflı baxılır.

Lazım olan məlumatları yoxlanılan iqtisadi subyektədən elektron şəkllində almaq

İkinci fəsildə ixtisaslaşdırılmış mühasibat provodkalarına baxan zaman əməliyyat jurnalı (provodkalar) rekvizitlərinin hərəkəti verilir. Orada məcburi pozisiyalar kimi əməliyyatın tarixi, debetləşən və kreditləşən hesablar (subhesablar), provodkaların məbləğləri, mətn kommentariyalar (şərtlər) verilir. Ayrı-ayrı hallarda istifadə olunan proqramlardan asılı olaraq jurnalda analitik pozisiyalarda verilən sahələri də daxil etmək olar. Bu əməliyyatlar (provodkalar) jurnalı proqramların bütün hesabat formalarını generasiya edən əsas sənəddir,

Provodkalar jurnalı müxtəlif proqramlardan müxtəlif şəkllərdə alınə bilər:

- mətn faylı şəkllində TXT-nı genişləndirməklə yaxud başqa genişləndirmələrlə;
- bəzi proqramlarda provodkalar jurnalı faylı elektron cədvəl şəkllində (*xls-i genişləndirməklə) formalaşmasına yol verilir;

Bu cür ixtisaslaşdırılmış proqrama misal olaraq hal-hazırda daha geniş yayılmış «İC Mühasibatlıq» paketi göstərmək olar;

- Başqa tiplərdə fayllar şəkllində, məsələn, *html. Müəssisənin ştatında proqram məhsullarını müşayət etməklə məşğul olan proqramistlər olduqda, sonradan işlənmək nöqtəyi nəzərinə informasiyaların optimal çıxarışını onların köməyi ilə həll etmək olar.[41]

Təsərrüfat əməliyyatları (provodkalar) jurnalının faylı şərh olunan metodika nöqtəyi nəzərinə daha vacibdir.

Təsərrüfat əməliyyatları (provodkalar) jurnalına əlavə olaraq iş hesablar planını

(subhesablarla birgə), dövriyyə-saldo cədvəli (kvartallar üzrə və il üçün artan yekunlarla), habelə analitik uçot kodların rəşşivrovkam (provodkalar jurnalının strukturu analitik məlumatlarla işləməyə imkan verərsə) saxlanan faylları tələb etmək lazımdır. Bu fayllar yoxlanılan iqtisadi subyektin subhesablarını rəşşifrovka etmək, hesablar üzrə həqiqi qalıqları və dövriyyələri təyin etmək üçün lazımdır.

Əməliyyat jurnalı faylının işlənilməsinin son məqsədi onlarda sonralar işləmək üçün onun əsasında Access yaxud Excel cədvəlləri almaqdır. Məlumatların işlənilməsi üsulu əməliyyatlar jurnalının hansı proqramlardan və hansı formatda (ölçüdə) alınmasından asılıdır.

Provodkalar faylının işlədilməsini aparmaq üçün nəzərdə tutulan proqram işlərinin miqdarından asılıdır. Microsoft Excel vərəqə 65536 sətiri saxlamağa imkan verir ki, bu da provodkalar jurnalında yazıların miqdarı çox olduqda kifayətləndirici olmaya bilər, bəzən də mətn faylının ixracında bir qeyd bir necə sətir daxilində olur. Belə hallarda Microsoft Accessdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Böyük həcmdə məlumatların saxlanılmasında bu proqramın imkanları xeyli yüksəkdir.

İşlənilməsi üsulu faylının formatından asılıdır. Proqrama provodkalar fay- lını * xls formatlarda (son nəsi proqramlarda belə imkanlar tez-tez olur) * dbt * html formalaşdırmağa imkan verən hallarda və bəzi digər hallarda hər bir qabaqcadan işləmə tələb olunmur.

Faylın mətn formatı olan hallarda onun Microsoft Excel yaxud Microsoft Accessdə ixracın aparılması zəruridir. Bunu «Mastera İmporta»da («İxrac ustanın») qurulmuş proqram məhsullarının köməyi ilə etmək mümkündür. Məs- tər iş salanda ondan tələb olunan hərəkətləri ardıcıl etmək, ilk addımda «fık siya edilmiş en sahəsi» opsivanı seçmək lazımdır. 2-ci şəkildə Microsoft Excel usta ixracın quruluşu verilmiş ki, onda da sahələrin məhdudlarıclarını qurmaq lazımdır. Şaqulu

oxlarda sahələrin eni müəyyən edilmişdir. Mətn faylında sütunları ayıran şaquli xəttində cədvəllərin keyfiyyət sahələri təyin edilir, lakin sonrakı addımda onların ixracından imtina etmək olar. Çıxış faylı kimi 2-ci cədvəldə verilən əməliyyat jurnalından istifadə olunmuşdur.

Provodkalar jurnalının düzülüşü Mətnlərin ustası (idxal) - 3 addımdan 2-si Oxlarla işarə xətləri stonun sonunu göstərir Sətrin sonunu qoymaq üçün lazım olan pozisiyanı ötür Sətrin sonunu aradan götürmək üçün sətrdə 2 dəfə otun Sətrin sonun yerini dəyişdirmək üçün onu göstərin və keçirin

Məlumatların yerbəyer etmə nümunəsi

10	20	30	40	50	60											
J	I	i	i	L	i	L	I	.	J	i	J	i	L	L	j	k
				Əməliyyatın məzmunu		Nömrəsi, tarixiarayış			hesab				hesab			
				Holdinq şirkəti «Aktinil»		№21/12-76/9			76/10				76/9			
				Abunənin ləğv edilməsi		31.12.14-ciiltarixli										

Sonrakı yenidənqurma provodkalar faytında olan lazımsız elementləri götürməkdən ibarətdir (başlıqların hər bir səhifəsində təkrar olunan bölüşdürüelü sətir və i.a.). Bu əməliyyatlar Microsoft Accessdə cədvəli idxal etmək və götürmə sorğuları yaratmaqla yerinə yetirilir. Bəzi hallarda «məbləğ» sahəsinin yenidən qurulmasına ehtiyac baş verə bilər. Çıxış faylındakı rəqəmlərdə qeyri- standart cərgələr, onluq işarələr ola bilər. Opsiyann köməyi ilə «Düzəliş» menyusunu dəyişmək mümkündür, məsələn, müəyyən sahədə vergülü nöqtə ilə dəyişdirmək, dərəcələri ayıran yuxarı apastrofları aradan götürmək.

3-cü şəkildə həmin çıxış fayldan alman, lakin yuxarıda verilən bütün əməliyyatları təzədən düzəldilmiş cədvəl verilmişdir. Deyildiyi kimi, bu fayl «Parus» proqramının köhnə variantından alınmışdır və kifayət qədər pisdir, nəticədə həmin sahədə işləməyi çətinləşdirir. Belə hallarda əldə əlavə sahə daxil etmək zəruri olur, belə ki, bu halda yəni zəruriyyət olan halda tarixi, ayın, kvartalın nömrəsi əllə daxil edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əməliyyat jurnalının belə strukturuna təsadüfi hallarda rast gəlinir. Mətn faylı ilə işiti nisbi əlverişsizliyi

ondan ibarətdir ki, əməliyyat jurnalında hər bir yazılış bir neçə sətərdə işlənir və bunlardan hər biri Microsoft Excel və Microsoft Access proqramlarında ayrıca yazılış kimi görünür. Bu situasiyada «Debet», «Kredit» və «Məbləğ» sahələrində sorğunun köməyi ilə baş sətirləri aradan götürmək məqsədəuyğundur.

Şəkil 3.

Mətn faylın yenidən qurulması nəticəsində alman cədvəl forması

Microsoft Assess Fayl			XXX		
№	Mətni	Tarixi	Debet	Kredit	Məbləğ
1.	Holdinq şirkəti 2014-ci il üçün «Maliyyə-uçot» jurnalına abunənin ləğvi «Azər sun» şirkəti Sumqayıt «Kimyamaş» sahmlər	Arayış № 2V/12.6/9 31.12.2014-ci il tarixli otr 01.01. müq.№1220-2 20.12.2014-ci il tarixli arayış №01.08/1 01. Ö1,2014-ci il tarixli gönd.01.01. 31.12.2014-ci il tarixli Göndər .01.01	76/10	76/9	352,00
2.	ARDNŞ Əlavə hesaba alınıb Məbləğ-PT «Azneftkimyamaş» ilə qarşılıqlı hesablaşma üzrə noyabr üçün	Arayış №15/12-76/	76/9	76/1.001	2388,60

Bu halda, əməliyyatı izah edən mətn itir. Əməliyyatlar nömrələnən halda mətnə jurnalın ehtiyat mətnində təzədən baxmaq olar. Bununla belə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mühasibat proqramlarının daha çox yayılmış, ixtisaslaşdırılmış variantlarından sonuncu variantlarında təsərrüfat əməliyyatları (provodkalar) jurnalından daha əlverişli formatlarda fayl almaq imkanı vardır. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, auditin kompüterləşdirilməsi sahəsində effektiv işlər üçün auditor təşkilatlarının ştatında proqramçıların olması çox vacibdir. Məlumatların icmal cədvəllər şəklində təqdim edilməsi qərarın qəbul edilməsi prosesində auditorlar yoxlamalar və digər işlər aparan zaman üzləşdikləri predmet sahəsi haqqında çoxamilli informasiyanı təhlil etməli olur. Anaütikin çoxamilli məlumatlarla işləməli olan situasiya onunla mürəkkəbləşir ki, insan bir qayda olaraq, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan məhdud miqdarda (üç-dörd) mənalı yığıcı

(naboru) ilə əməliyyat aparmalı olur. Mənalara (amillərin) sayı artdıqca insan tərəfindən informasiyaların işlənməsinin effekti xeyli aşağı olur.

Riyaziyyatçılar çoxdan çox ölçülü məkanda işləyir, lakin praktiki fəaliyyət sahəsində çoxölçülü məlumatlarla işləmək qabiliyyəti çox məhduddur. Müasir proqram məhsullarının bəziləri çoxamilli təhlilin aparılması lazım gəldikcə böyük kömək göstərmək iqtidarındadır. Bu halda yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məlumatlar metakub (çoxölçülü kub) şəklində təqdim edilir ki, burada da hər bir amilə özünün ölçüsü uyğundur.[42]

Microsoft Excel standart paketdə icmal cədvəllər qurmaq imkanı vardır ki, bunlardan da məlumatların çoxölçülü təhlilində istifadə etmək olar. İcmal cədvəllər məlumatlar yığımının özünəməxsus təqdimidir. İcmal cədvəllərdə olan sahə müxtəlif üsullarla cəmləşdirmək mümkündür və onların köməyi ilə mühasibat uçotu registrlərinin müxtəlif formalarını asanlıqla almaq mümkündür (həm oxşar hamı tərəfindən qəbul edilən və həm də digər).

İcmal cədvəlləri Microsoft Excel vərəqələri ilə və məlumatların xarici mənbələri məsələn, Microsoft Access cədvəlləri ilə işləyə bilər. Beləliklə, jurnalda qeydlərin miqdarının məhdudlaşdırılması praktiki olaraq mövcud deyildir.

Müəllif praktikada provodkaların sayı 300000-dən çox olan jurnallarla işləməli olmuşdur ki, bu halda da sistemlərin məhsuldarlığı münasib olmuşdur.

İcmal cədvəllərinin qurulması qaydası elektron cədvəllərə texniki sənədləşdirmələrdə, həm də xüsusi ədəbiyyatlarda ətraflı şərh olunmuşdur və burada ətraflı izah etməyə ehtiyac duymuruq. Ancaq onu qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst cədvəllərin formalaşması «İcmal cədvəllər ustası»nın köməyi ilə aparılır. Qurulma dörd mərhələdə aparılır, lakin cədvəllərin formalaşdırılması qaydası üçüncü mərhələdə aparılır və o, sonralar dəyişdirilə bilər, çünki bu məlumatların təqdim edilməsi nöqtəyi nəzərinə zəruridir.

Dt. hesab	501				Kt-hesab	501
Kl.hesab	Məlumat məbləğ M üzrə	Cəmi			Dt.hesab	194
	kəmiyyətlərin miqdan	188775,86				194
5102				5102		31 411
621	M.tizrə məbləğ kəmiyyətlərin miqdar	295007,99		70		44 451
641	M.üzrə məbləğ kəmiyyətlərin miqdarı	1383,18		711		46 48
		2				

Məbləğlərin yekunu	415167,02	Məbləğlərin yekunu	
Kəmiyyətlərin miqdarı Dzrə yekunu		Miqdarların yekunu	
		60 bu müxabirləşən hesablar üzrə əməliyyatların sayı və məbləği ləğv edilib	501 OK

Müştərinin elektron məlumatlarının təhlili üçün işçi formanın variantı Microsoft Excel –audit Fayl Provodka Növ Bstavka Format Serans Məlumatlar Pəncərə Arayış A. B, C. D.

Şəkil bəzi izahatları tələb edir. 501 №-li «Kassa» hesabının debeti və krediti üzrə məlumatlar verilir, bu halda debet və kredit üzrə məlumatları istənilən digər hesabla formaya salmaq (düzəldilmək) üçün maşının sol klavişasını (dili) hesabın nömrəsindən sağ tərəfə itələmək kifayətdir (hesabın seçim menyusu ox işarəsi ilə göstərilmişdir). Açıqlanan menyudan lazım olan hesabı (subhesabı) seçmək olar, bundan sonra müvafiq məlumatlar ekranda görünür. Cədvəlin sol tərəfində 501 №-li subhesab üzrə bütün mühasibat/provodkalarının ümumi məbləği, krediti üzrə provodkalar aparılan hesabların (subhesabların) kodları, bu provodkalar üzrə ümumi məbləğ və onların miqdarı verilir. 501 №-li subhesabın krediti üzrə oxşar informasiya cədvəlinin sol tərəfində verilir. Məsələn, cədvəldən görünür ki, Dt,501 - Kt,621 şəklində əməliyyatlar provodkalar jurnalında 54 dəfə rastlaşıb və bu əməliyyatlar üzrə ümumi məbləğ 295007,99 man olmuşdur.

Yenə bir imkanıda qeyd etmək lazımdır, hesabların hər hansı bir müxabirləşməsi üzrə ümumi məbləği göstərən Oyuqda maşının sol klavişini iki dəfə basdıqda proqram vərəqə şəklində formalaşır. Burada jurnaldan seçilən hesablar üzrə müxabirləşmələrə aid bütün əməliyyatlar göstərilir. Aşağıda gözdən keçirdiyimiz hesabların müxabirləşməsi üzrə nəticələr verilir.

Eyni tipli əməliyyatların seçilməsinə misal

Tarix	Məbləğ	Hesabın krediti	Kt. kod	Hesabın debeti	Dt. kod	Mətn
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
9.11	561,18	621	164!	501		Qaimə M 4245-1 09.11.08 il tarixli
12.11	664,02	621	1641	501		Qaimə M 4270 12.11.08 il tarixli
9.11	517,17	621	1641	501		Qaimə 4245 09.11.08 il tarixli
26.12	3224,73	621	745	501		Qaimə M 5529 26.12.08 tarixli

26.12	5713,54	621	1582	501		Qaimə M 5537 26.12.08 tarixli
26.12	13,56	621f~	1582	501		Qaimə M 5538 26.12.08 tarixli
24.12	495,18	621	1881	501		Qaimə M 5507 24.12.08 tarixli
24.12	4617,85	621	1768	501		Qaimə M 5506 24.12.08 tarixli
17.12	5738,04	621	1500	~5ÜT		Qaimə M 5411 17.12.08 tarixli
14.12	8640,45	621	832	501		Qaimə M 5366 14.12.08 tarixli
14.12	748,79	621	1628	501		Qaimə M 5351 14.12.08 tarixli
11.12	4945,12	621	832	501		Qaimə M 5319 11.12.08 tarixli
5.12	48,44	621	1861	501		M 4874 hesabnamə üzrə ödəmə 03.12.08 tarixli
1.10	5648,83	621	1677	501		Qaimə M 3432 28.09,08 tarixli
30.11	3755,83	621	1394	501		Qaimə M 5114 29.11.08 tarixli
uo	9900	621 ~	396	501		Qaimə M 3245 20.09.08 tarixli
26.10	7,91	621 -	1832	501		Qaimə M 3998 26.01,08 tarixli
3.10	6186,17	621	396	501		Qaimə M 3245 20.09.08 tarixli
14.14	467074	o21 ~	1212	501		Qaimə M 4308 14.11.08 tarixli
3.10	80,92	t 621 ~	1432	501		Qaimə M 3530 13.10.08 tarixli
13.11	4121.73	621 "	1457	501		Qaimə M 4087 13.11.08 "tarixli
4.10	9900	621	396	501		Qaimə M 3508 12.10.08 tarixli
12.11	7306,27	621	1764	501		Qaimə M 3936 25.10.08 tarixli
2.11	999,23	621	1514	501		Qaimə M 4149 12.11.08 tarixli
5.11	9900	621	1764	501		Qaimə M 3936 25.10.08 tarixli
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
6.11	9900	621	1764	501		Qaimə M 3936 25.10.08 tarixli
8.11	9900	621	1764	501		Qaimə M 3936 25.10.08 tarixli
9.11	9900	621	1764	501		Qaimə M 3936 25.10.08 tarixli
2.11	9900	621	1764	501		Qaimə M 3936 25.10.08 tarixli
31.10	9900	621	1764	501		Qaimə M 3936 25.10.08 tarixli
29.10	9900	621	1764	501		Qaimə M 3936 25.10.08 tarixli
25.10	9900	621	1764	501		Qaimə M 3936 25.10.08 tarixli
22.10	984,54	621	1614	501		Qaimə M 3881 22.10.08 tarixli
24.10	1827,56	621	1604	501		Qaimə M 3803 16.10.08 tarixli
9.10	6424,39	621	396	501		Qaimə M 3508 02.10.08 tarixli
19.10	6129,15	621	928	501		Qaimə 3833 19.10.08 tarixli
4.10	3991,55	621	1277	501		Qaimə M 3569 04.10.08 tarixli
19.10	7403,2	621	1394	501		Qaimə M 3861 19.10.08 tarixli
4.10	117,06	621	29	501		Qaimə M 3568 04.10.08 tarixli
18.10	1337,75	621	1394	501		Qaimə M 3839 18.10.08 tarixli
4.10	23413	621	29	501		Qaimə M 3551 04.10.08 tarixli
19.10	9900	621	1604	501		Qaimə M 3803 16.10.08 tarixli
5.10	9900	621	49	501		Qaimə M 3508 12.10.08 tarixli
22.10	9900	621	1604	501		Qaimə M 3803 16.10.08 tarixli
5.10	9900	621	396	501		Qaimə M 3508 12.10.08 tarixli
22.10	5211,47	621	832	501		QaiməM 3801 17.10.08 tarixli
8.10	9900	621	396	501		Qaimə M 3508 12.10.08 tarixli
17.10	2620,18	621	1554	5Ö1		Qaimə M3782 17.10.08 tarixli
8.10	9083,16	621	49	501		Qaimə M 3541 05.10.08 tarixli
18.10	9900	621	1604	501		Qaimə M 3803 16.10.08 tarixli
17.10	8389,78	621	119	501		Qaimə M 3708 15.10.08 tarixli
15.10	9900	621	119	501		QaiməM 3708 15.10.08 tarixli
12.10	2257,64	621	119	501		Qaimə M 3517 10.08.08 tarixli
12.10	1889,93	621	1742	501		QaiməM 3734 12.10.08 tarixli

İcmal cədvəlin qurulmasının digər variantları da mümkündür. Analitik proseduraları aparan zamanı qrafikləri düzəltmək üçün dəyişən kimi əməliyyatın tarixini vermək olar və sonralar, lazım olan hesabı seçməklə bir an içində praktiki olaraq satışın dinamikasını, məsrəfləri və i.a. almaq olar;[43]

Mümkün İcmal cədvəllərini göstərmək üçün yenə bir formanı təklif etmək olar - təhlil edilən provodkalar faylm bazasında alınan şahmat cədvəli. Onu mövcud formanın surətini çıxartmaq və maketi dəyişdirməklə formalaşdırmaq mümkündür.

Beləliklə, məlumatların müxtəlif üsullarla qruplaşdırılmasını tətbiq etməklə, icmal cədvəllərin köməyi ilə yoxlanılan iqtisadi subyektdən elektron şəkildə alınan mühasibat informasiyalarının müxtəlif təsvirlərini almaq mümkündür. Bunun üçün xüsusi olaraq işlənmiş proqram məhsulları tələb olunmur, çünki bütün iş Microsoft Office standart paketdən istifadə etməklə aparılmışdır.[44]

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi*. Bakı. “Hüquq ədəbiyyatı”2007. 776 səh.
2. *Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi*. Bakı.“Hüquq ədəbiyyatı”2011. 414 səh.
3. *Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında»qanunu*. Bakı, 2004.
4. *Azərbaycan Respublikasının«Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunu*. Bakı, 1997.
5. *Azərbaycan Respublikasının«Auditor xidməti haqqında» qanunu*. Bakı, 1994.
6. *«Beynəlxalq aydum standartları»* Bakı, 2015.
7. *Milli Mühasibat Uçotu Standartları*. Bakı, 2011.
8. Cəfərli H.A.İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı: «Elm və təhsil», 2009. -560 s.

9. Mahmudov İ.M., T.Ş. Zeynalov.,N.M. İsmayılov. İqtisadi təhlil. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı -2010.
10. R.N.Kazımov., C.B.Namazova.Praktiki audit.Dərslik.Bakı,«Elm və təhsil», 2012. – 246 səh.
11. C.B.Namazova. Audit. Dərslik.Bakı,«CBS», 2012. – 292 səh.
12. F.Ş.Nasıyev.,Ş.Q.Əliyev. Audit. Dərs vəsaiti.Bakı,«İndiqo», 2011. – 246 səh.
13. Муслимов С.Я., Юзбашев Ч.Р., Мамедова А.К., Аббасова С.А. Теория экономического анализа, Баку, 2003.
14. Юзбашев Ч.Р. Экономический анализ, Учебное пособие, Баку, 2006.
15. Аббасова С.А. Преспективный экономический анализ. Учебное пособие. Баку, 2005.
16. Аббасова С.А. Практический аудит. Учебное пособие. Баку, 2010.
17. Daşdəmirov E.E ,İ.Hüseynov Y.B. “Maliyyə nəzarəti və onun aparılmasının forma və metodları” Bakı İqtisadiyyat və audit jurnalı №8 2005
18. Salahov E.S.”Mühasibat ucotunun kompyuterləşməsi “ Bakı koperasiya nəşriyyatı 2008
19. Səbzəliyev S.M.”Maliyyə hesabatı:formalaşması və təkmilləşməsi problemləri” Bakı ELM 2003
20. Doç. Dr. Nejat Bozkurt “Muhasebe denetimi”
21. Prof. Dr. Seval Kardeş Selimoğlu, Prof. Dr. Şaban Uzay “Muhasebe denetimi”
22. Mehmet Akif Özer “İç Denetime Yönelik Etkin Kontrol Ve Yönetim Sistemi İçin Kuruluşlarda Süreç, Performans Ve Risk Analizi / Yönetimi”
23. Dr. Hülya Boydar Hazar “Sürekli denetim”
24. E.Öğr.Gör. Nurten Örnek “Muhasebede Özellikli Konular”
25. Prof. Dr. Mehmet Özbirecikli “Bağımsız denetim”
26. Dr Bertan Kaya “Kurumsal Performansı Artırmak İçin İç Denetim, İç Kontrol ve Risk Yönetimi”
27. Abbasov İ.M. “Auditin nəzəri və praktiki problemləri”Bakı “Elm” 1999
28. Abbasov İ.M “Audit” Bakı 2007
29. Abbasov Q.Ə, Səbzəliyev S.M, Daşdəmirov Ə.İ “Mühasibat (maliyyə) ucotu” Bakı 2003
30. Аббасов И.М “Финансовый анализ в аудиторской деятельности» Казанский Финансово-Экономический Институт 2001
31. Автоматизация аудита в регионах М 2005 №5
32. Автоматизация информационные технологии в экономике-М.Юнити 2006
33. Артеменко В.Г, Беллендер М. В. Финансовый анализ. М., «Финансы и статистика», 1997
34. Адамс Р, Основы аудита,- М.Юнити, 1995

35. Аренс Э.А, Лоббек Дж. К. Аудит. Пер. с англ- Финансы и статистика, 1995
36. Аудит Монтгомери, Ф.Л. Дефлиз, Г.Р. Дженик, М. Аудит Юнити-1997
37. Аудит эффективности в рыночной экономике: учебное пособие/ под ред. Гайдаржи С.И.М ; Кнорус, 2007
38. Аудит учебник/ под ред, Булыни Р.П.М- Юнити –ДАНА, 2009
39. Аудит под ред Подольского В.И -М. Юнити 2003
40. Баранов О.В Аудитинформационных систем в условиях компьютерной обработки данных \Экономика и управление качеством :учет, анализ,метод,модели,инструменты и аудит: сб.науч.тр.Тамбов:ТГТУ,2008
41. Баранов О.В.Автоматизация аудита как конкурентное преимущество\»Вестник Финансовой Академии»М,2005-№1
42. Баранов О.В Аудитинформационных систем\»Вестник Финансовой Академии»М,2009,№1
43. Баранов О.В Информационные системы аудита\»Финансовый бизнес»М,2006,№2
44. Баранов О.В. Методический подход к аудиту информационных систем\»Аудит и финансовый анализ»М,2009,№3
45. Барышников Н.П.Бухгалтерский учет,отчетность и налогообложение,В 2-х томах.-М.ИИД «Филинь»,1996
46. Барышников Н.П.Организация и методика проведения общего аудита.- М.ИИД «Филинь»,1996
47. Бернстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности\Пер. с англ –М, Финансы и статистика, 1996
48. Брага В.В.Компьютеризация бухгалтерского учета:Учеб. Пособие для вузов\ВЗФЭИ-М.АО «Финстатинформ»,1996
49. Бровкина Н.Д. Определение планируемого уровня существенности ошибки\Аудиторские ведомости-2000,№3
50. Бровкина Н.Д. Планирование аудита реализации:проведения аналитический процедур \Аудиторские ведомости-2000,№5
51. Бычкова С.М. Доказательства в аудите-М. Финансы и статистика, 1998
52. Бычкова С.М. Развитие целей и приемов аудита\Бухгалтерский учет.- 1996,№10